

Tumedad jõud ja evangeeliumi valgus. Liivimaa pildirüüste allikad ja tõlgendused

TIINA KALA

*Ach, liebster Herre, da hat die Faust
Der Bilderstürmer erschrecklich gehaust.¹*

Sissejuhatus

16. sajandi reformatsiooniliikumine tõi Briti saartest Lõuna-Saksamaani ja Šveitsist Liivimaani kaasa vägivallapuhanguid, mille põhjused ei olnud alati usulist laadi, ent omandasid suhteliselt kergesti ajastuomaselt religioosse dimensiooni. Peamiselt tähendas see kirikute ja kloostrite rüüstamist, mis enamasti pandi toime linnades, kuigi kõiki reformatsioonist haaratud linnu need ei puudutanud. Maal oli uute ideede vastuvõtt enamasti aeglasem ja üleminekud sujuvamad.

Läänemere piirkonnas toimusid rüüsted valdavalt ajavahemikus 1521–1530, Alam-Saksimaal ja Vestfaalis aga pigem 1520. aastate lõpust 1530. aastate esimese pooleni.² Liivimaal on teateid kirikute rüüstamise kohta Riiast, Tallinnast, Tartust,

Tiina Kala, PhD, teadur, Tallinna Linnaarhiiv, Tolli 6, 10133 Tallinn, tiina.kala@tallinnlv.ee; vanemteadur, Tallinna Ülikool

¹ „Ah, armas Jumal, eks Sa näe / mis toores jõud on pildirüüste väel.“ Wie der Herrgott Meister Plettenberg besuchte. (1535). – C. Worms, O. Becker. Stille Helden. Baltische Bilder. Eichblatt-Bücher Band 2. Leipzig: Hermann Eichblatt, 1923, lk 23. Pildirüüstajate rusika võrdpilti kasutab Martin Luther oma kirjutise „Widder die hymelischen propheten, von den bildern vnd Sacrament etc.“ (Wittemberg: [Cranach und Döring], [1525]) peatükis „Von dem Bildstürmen“.

² Vt S. Michalski. Bilderstürme im Ostseeraum. – Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte. Hrsg. von P. Blickle, A. Holenstein, H. R. Schmidt, F.-J. Sladeczek. München: Oldenbourg, 2002, lk 224–226; S. Michalski. Das Phänomen Bildersturm. Versuch einer Übersicht. – Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Hrsg. von B. Scribner. Wolfenbütteler Forschungen 46. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990, lk 74–75, viide 13. Koondülevaadet Saksamaa kohta vt N. Schnitzler. Ikonoklasmus – Bildersturm. Theologischer Bilderstreit und ikonoklastisches Handeln während des 15. und 16. Jahrhunderts. München: Wilhelm Fink, 1996, lk 146–147.

Viljandist, Uus-Pärnust ja Võnnust.³ Tinglikult võib nendele sündmustele lisada ka näiteks frantsisklaste kloostrisüütamise 1523. aasta suvel Aizputes või minoritiide ründamise Riias 1524. aasta märtsis.⁴

Eesti keeles on reformatsiooniaegseid rüüstamisakte tavaks tähistada terminiga „pildirüüste“. Mõistet *Bildersturm* kasutas Martin Luther oma 1520. aastatel ilmunud kirikute rüüstamist taunivates kirjutistes.⁵ Tegu oli korratustele kiire vastulause formuleerimise käigus sündinud sõnakasutusega.⁶ Pildirüüstele kui õpetuslikust, õiguslikust ja praktilisest küljest ülimalt komplekssele ja varieeruvale nähtusele⁷ ei õnnestu anda selget ja lühikest definitsiooni või kõigiti rahuldavat terminoloogilist vastet. Nii on ka käesolevas kirjutises eestikeelse tõlketermini tinglikkusest hoolimata jäädud siiski pildirüüste mõiste juurde.⁸

Kõikjal, kus reformatsiooniaegne pildirüüste esines, on sellest ajalukku (või vähemalt ajalookirjandusse) jäänud jälg kui erakordsest sündmusest ja mõne piirkonna puhul on seda nähtud reformatsiooni olulise, kohati lausa otsustava tähisena ja kindla võidu märgina. Samas võis see teisel siiski jääda ajajärku, mil usu-uuenduste kohta ei olnud veel põhjanevaid otsuseid vastu võetud; igal pool ei järgnenudki pildirüüstele reformatsiooni lõplikku võitu.⁹ Liivimaa reformatsioonihistoriograafias on pildirüüdest kujunenud üks usu-uuenduste tähtsündmusi. Tekib küsimus, kuidas võis juhtuda, et lühikesest vägivallapuhangust, mille mõistsid hukka kõik

³ Vt Liivimaa pildirüüsteepisoodide loetelu: S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“. Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 4. Hrsg. von M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling. Münster: Aschendorff, lk 147–148.

⁴ Vt S. Michalski. Bilderstürme im Ostseeraum, lk 231; M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation in Nordosteuropa. – Nordost-Archiv 2016, 25, lk 38–39.

⁵ Nt kohtab sellist sõnakasutust Martin Lutheri läkituses Straßburgi/Strasbourggi kristlastele 1524. aasta detsembrist (*bilderstu(e)rmen*). Laiemalt sai see mõiste tuntuks Lutheri 1524. aasta lõpul valminud kirjutise „Widder die hymelischen propheten, von den bildern vnd Sacrament etc.“ kaudu (vt viide 1). A. Rüfenacht. Bildersturm im Berner Münster? Berns Umgang mit sakralen Bildern in der Reformation – Symptom der städtischen Herrschaft. – Zwingliana 44 (2017), lk 23–24.

⁶ Vt pildirüüste mõiste kohta saksakeelses ajalookirjutuses kokkuvõtlikult: A. Rüfenacht. Bildersturm im Berner Münster?, lk 28–31. Kuna *Bild* tähistab saksa keeles nii pilti kui ka kuju või skulptuuri, on eestikeelne toortõlge juba algselt problemaatilisest väljendist kitsas ja mõneti koguni eksitav.

⁷ Vt katseid kirjeldada pildirüüset selle kõikvõimalikes vormides: S. Michalski. Das Phänomen Bildersturm, lk 69–124; P. Jezler. Etappen des Zürcher Bildersturms. Ein Beitrag zur soziologischen Differenzierung ikonoklastischer Vorgänge in der Reformation. – Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Hrsg. von B. Scribner. Wolfenbütteler Forschungen 46. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990, lk 145.

⁸ Varem olen „pildirüüste“ asemel kasutanud ka mõistet „kirikurüüste“ (vt T. Kala. Kirikuolu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – Tuna 2007, 3, lk 18), ent ka see ei anna edasi selle nähtuse kõiki aspekte, eriti mis puutub piltide vaenamise õpetuslikesse alustesse.

⁹ Vt A. Rüfenacht. Bildersturm im Berner Münster?, lk 3–4.

selle tunnistajaks olnud võimuesindajad sõltumata oma usulistest ja poliitilistest eelistustest, sai hiljem reformatsiooniajaloo verstepost, mida ka osa luteri vaimulikke tagantjärele hea sõnaga meenutas.

Enamik Liivimaa pildirüüste kohta käivaid allikaid on olnud ajaloolastele tuntud juba hiljemalt 20. sajandi alguseks, kuid uurijate tähelepanu keskmes ei ole olnud nende kontekst ja kirjapaneku täpsem aeg või kirjelduste koostamise motiivid ja tähtsus, vaid peamine eesmärk on olnud esitada allikates kirjeldatud sündmusi. Tegelikult ei ole rahuldava ülevaate saamine pildirüüste käigust, osalistest ja algatajatest säilinud allikate põhjal alati võimalik. Eriti kasinad ja kohati vasturääkivad on just kaasaegsed teated, samas kui hilisemad kroonikakirjeldused on juba oma žanrist tulenevalt sidusamad, ent sellevõrra ka vähem usaldusväärsed. Küsimus on, kuivõrd väljendavad nii kaasaegsed kui ka hilisemad kirjeldused kirjapanijate isiklikke tähelepanekuid ja meeleolusid ning kuivõrd võisid need olla mõjutatud kuuldust ja loetust, sealhulgas teiste piirkondade samalaadsetest sündmustest või Liivimaast sõltumatute teoloogiliste arutluste retoorikast.¹⁰

Järgnevalt vaadeldakse Liivimaa pildirüüste kuvandit ajalookirjanduses, et mõista seda nähtust puudutavate arusaamade kujunemist ning püüda kriitilise lähenemise kaudu allikatele kindlaks teha, kui õigustatud on senised arvamused pildirüüste, eriti selle algatajate ja osaliste kohta, ning kui oluliseks saab seda sündmust Liivimaa reformatsiooniajaloo hinnata.

Liivimaa pildirüüste historiograafiline kuvand

Mitmed baltisaksa autorid on pildirüüset esitanud reformatsiooni avapauguna. Tallinna Nikolai gümnaasiumi usuõpetuse ülemõpetaja Christian Rein kinnitas Augsburgi usutunnistuse aastapäevaaktusel peetud kõnes (1830), et 1524. aasta 13. septembril puhkes Tallinnas üldine rahutus, mis viis pildirüüsteni, järgmisel päeval aga pidanud Johann Lange ja Johann Massien linnas esimesed luterlikud jutlused ja sellega oli luteri usk linnas sisse viidud.¹¹ Rein esindab tollase historiograafia üldist hoiakut, mille järgi reformatsiooni omaksvõtmine ei olnud mitte järkjärguline, vaid kiire ja otsustav.

Carl Eduard Napiersky (1844) on pildirüüstele Riias lühidalt viidanud kui „määratsevatele väljaastumistele kujude hävitamisel kirikutes“.¹² Gotthard von Hansen

¹⁰ Nii lendlehtede kui ka pikemate kirjutiste ettelugemised ja sellega kaasnevad diskussioonid olid 1520. aastatel üsna laialt levinud. Vt M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 26.

¹¹ Chr. Rein. Einladungsschrift zur Feyer des Geburtsfestes Sr. Majestät des Kaisers und Selbstherrschers aller Reußen Nikolai Pawlowitsch I. und des dritten Jubiläums der Uebergabe der Augsburgischen Confession im großen Hörsale des Revalschen Gymnasiums am 25. Junius 1830. Reval: Johann Herrmann Gressel, [1830], lk 13.

¹² C. E. Napiersky. Riga's ältere Geschichte in Uebersicht, Urkunden und alten Aufzeichnungen zusammengestellt. – Monumenta Livoniae antiquae. Vierter Band. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen, 1844, lk CII: „einige stürmische Auftritte bei Zerstörung der Bilder in den Kirchen“.

(1873) kirjutab Christian Reinile toetudes, et 1524. aastal algatasid fanaatikud Tallinnas pildirüüste, tungisid teiste seas Oleviste kirikusse, kiskusid välja pühakute kujutised ja põletasid need, hävitasid altarid ja rüüstasid kõike, mis puutus katoliiklusesse. Pööbli rahutuste kiire mahasurumise järel tungis „evangeeliumi puhas valgus“ kirikusse.¹³ Etteruttavalt võib öelda, et kirikuvara põletamist Tallinnas mainib ainult üks ordumeister Wolter von Plettenbergi kiri,¹⁴ on aga vähe tõenäoline, et reformatsiooni puhul valdavalt kohalikust arhiiviainesest lähtuv Hansen seda Rootsi riigiarhiivi allikat tundis. Pole välistatud, et ta lasi ennast mõjutada mõne teise linna kohta käivatest kirjeldustest või hoopis mingist suulisest pärimusest. Niguliste kirikuga seoses mainib aga Hansen, et kirikueestseisja Heinrich Buschi tegevus päästis pühakoja „pimedast hävitamisraevust“.¹⁵

Eugen von Nottbeck (1904) peab Tallinna pildirüüste toimepanijaks pööblit, alamrahvast.¹⁶ Joseph Gustav Girgensohn (1917) on pildirüüset aga nimetanud läbinisti mitte-evangeelseks liikumiseks (*Diese durchaus unevangelische Bewegung*). Girgensohni väitel olid Tallinna pildirüüste osalised nooremad käsitöösellid ja sadamast tulnud „laevarahvas“ (*Schiffsvolk*).¹⁷ Otto Pohrti (1928) iseloomustuse järgi lasub pildirüüste reformatsiooniajalool kui eemaletõukav vari (*häßlicher Schatten*). Pühapiltide hävitamist mõistnud rüüstajad tema arvates paha vaimu väljaajamisena, et vabaneda piltide mõjust.¹⁸

Juba hiljemalt alates Christian Reinist on Tallinna pildirüüste üheks liikumapanevaks jõuks peetud rahva viha dominiiklaste vastu ja otseseks ajendiks Wolter von Plettenbergi kirja raele 1524. aasta 25. augustist, milles nõuti dominiiklaste ahistamise lõpetamist ja loobumist uue õpetuse pealesurumisest kloostrites.¹⁹ Otto Greiffenhagen laiendab seda hoiakut kogu Liivimaale: oma 29. oktoobril 1924 Eestimaa Kirjanduse Ühingu reformatsiooni 400. aastapäeva puhul peetud ettekandes nimetab ta pildirüüste ajendiks kõigis kolmes suuremas linnas ainelise viletsuse all kannatanud rahva viha peamiselt kõrvalaltarite vikaaride, aga ka „munkade“ majandusliku jõukuse vastu. Samas nimetab ta osalejatena gilde ja mustpäid ning tõstab eriti

¹³ G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Reval: Lindfors' Erben, 1873, lk 6.

¹⁴ Vt viide 86.

¹⁵ G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals, lk 15: „vor blinder Zerstörungswuth gesichert“.

¹⁶ E. von Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval: Franz Kluge, 1904, lk 43.

¹⁷ J. G. Girgensohn. Aus der Reformationszeit Alt-Livlands. Mitau: Steffenhagen und Sohn, 1917, lk 9, 12.

¹⁸ O. Pohrt. Reformationsgeschichte Livlands. Ein Überblick. Leipzig: Eger & Sievers, 1928, lk 67, 71-73.

¹⁹ Chr. Rein. Einladungsschrift, lk 12-13; G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals, lk 79; G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Dritte vermehrte Auflage. Reval: Franz Kluge, 1885, lk 138; L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Forschungen zur Reformationsgeschichte 3. Leipzig, Riga: R. Haupt, G. Löffler, 1919, lk 356; J. Kuhles. Die Reformation in Livland - religiöse, politische und ökonomische Wirkungen. Hamburg: Dr. Kovač, 2007, lk 153.

esile mittede sakslaste rolli,²⁰ kuigi vähemalt kahe esimese puhul oleks majanduslikust olukorrast põhjustatud raevupurset raske seletada, rääkimata sellest, et kaasaegsed allikad sellist rüüstajate kontingenti ei maini, kui Riia nooremate mustpeavendade üksik rüüsteakt välja arvata.

Üldiselt on Läänemere provintside vanem ajalookirjandus pildirüüstet ise-loomustanud pigem negatiivselt. Sellega kaasneb hukkamõist kunstiteoste ohtu-seadmise või hävitamise suhtes,²¹ mis levis 19. sajandi saksa ajaloolaste seas paral-leelselt keskagekse kunstivara väärtuse taasavastamisega.²²

Eestikeelse ajalookirjanduse üks varasemaid ja ilmekamaid kirjeldusi pildirüüs-test pärineb Matthias Johann Eisenilt (1919) ja puudutab Tallinna:

Igapidi tormasid 14. septembril 1524 linnahulgused, madrused ja muud tume-dad jõud kloostri kirikusse, säält Olewiste ja Püha Waimu kirikusse, kõige esmalt pühade pilta ja kujusid purustades, aga pääle selle muud hävitades, mida hõlp-salt wõis häwitada.²³

Tartu pildirüüste kohta on Hans Kruusi koostatud lugemikus (1924) öeldud:

Kõige pealt rüüstati mustpeade ja eestlaste osavõttel all-linna Maarja ja Jaani kirik, mungad ja frantsisklaste ordu nunnad kihutati minema.²⁴

Olaf Sild (1933) kirjutab Tallinna pildirüüste kohta:

[p]iltide rüüstamisest võtsid osa rahvamassid ja kodanikud, nende hulgas ka kül-lalt eestlasi. Ärevile aetud kiriku-uuenduse poolehoidjad mõtlesid piltide rüüs-tamisega võidelda nagu väärjumalateenistuse vastu. Sellega seltsis saagihimu.²⁵

Mittede sakslaste osa Liivimaa pildirüüstetes on tõstetud esile ka Teise maailmasõja järgses saksakeelses ajalookirjutuses. Nii teeb seda Tallinna ja Riia puhul Vilho Niitemaa (1949), rõhutades ühtlasi mittede sakslaste osa reformatsiooni sisseviimisel üldiselt.²⁶ Reinhard Wittram (1956) iseloomustab pildirüüstajaid aga kui fanaatilis

²⁰ O. Greiffenhagen. Der Charakter unserer heimischen Reformation. Separatabdruck aus dem „Revaler Boten“. Reval: Wold. Kentmann & Ko, [1924] lk 8, 15; lk 16: „Von Bedeutung ist, daß auch das nichtdeutsche Element in den Städten sich der reformatorischen Bewegung anschloß [- - -] sie sind in den Bilderstürmen vor allem tätig gewesen“.

²¹ Nt J. Frey. Der Figureschmuck an der Westfront der St. Johannis-Kirche. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1900. Dorpat: C. Mattiesen, 1901, lk 66–68; O. Freymuth. Das Jungfrauenkloster zu St. Claren in Dorpat. – Beiträge zur Kunde Estlands. Band XVII. 1931/32, 1–4, lk 18.

²² Vt A. Rüfenacht. Bildersturm im Berner Münster?, lk 28.

²³ M. J. Eisen. Eestimaa ajalugu. Kolmas ümbertöötatud trükk. Tartu: Eesti Kirjastuse-Ühisuse „Postimehe“ kirjastus, 1919, lk 146.

²⁴ H. Kruus. Eesti ajaloo lugemik I. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt 1561. aastani. Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonna toimetused 2. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1924, lk 167.

²⁵ O. Sild. Reformatsioon Eestis. – Eesti rahva ajalugu II. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu: Loodus, 1933, lk 609.

²⁶ V. Niitemaa. Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia B, 64. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1949, lk 236–237.

jõuku (*fanatisierte Menge*). Mõõndes, et rüüstajate koosseisu ei ole alati võimalik kindlaks teha, oletab ta siiski, et pildirüüstes osalesid sakslased kõigist linnaelanike kihtidest, samuti mitesakslased.²⁷ Ka Paul Johansen ja Heinz von zur Mühlen (1973) kinnitavad, et Tallinna pildirüüstes osalesid mitesakslased, väites lisaks, et rüüstajate seas oli üle 50% „halba elementi“ (*schlechte Elemente*), mis võttis rüüstamisest osa puhtast saamahimust ja rüüstamiskirest. Samas hävitasid paljud puuslikke siiski ehtsast evangeelsest vaimustusest ja see käivat ka linnaeestlaste kohta.²⁸

Nõukogude Eesti ajalookirjanduses hakati rõhutama rüüstamiste klassivõitluslikku iseloomu.²⁹ 1960. aastal ilmunud Eesti NSV ajaloo lugemikus seisab:

[s]eoses reformatsiooniliikumisega tekkisid Liivimaa linnades stiihilised rahutused, milles peamist osa etendas linnakehvistu.³⁰

1976. aastal ilmunud Tallinna ajaloo üldkäsitlusest võib reformatsiooni kohta aga lugeda:

Pildirüüstest, mis oli klassivõitluse selgekujuline väljendus, võtsid kõige arvukamalt ja innukamalt osa linna alamkihid, kes reformatsioonist lootsid oma raske majandusliku ja õigusliku seisundi paranemist.³¹

20. sajandi teise poole ja 21. sajandi alguse saksakeelne historiograafia toetub algandmete ja osalt ka tõlgenduste puhul jätkuvalt peamiselt baltisaksa käsitlustele, sõnastades neid kohati ümber oma vaatevinklist lähtudes. Joachim Kuhlesi (2007) arvates olid nii Riia, Tallinna kui ka Tartu pildirüüste liikumapanevaks jõuks (*treibende Kraft*) nooremad mustpead. Seejuures etendanud osa mitte ainult nende antikatooliiklus, vaid ka vähem privilegeeritud seisund vennaskonnas, opositsioon vanematele mustpeavendadele ja kehvemad tulevikuväljavaated omal käel äri alustada. Lisaks olevat nad oma suurema mobiilsuse tõttu kokku puutunud sarnaste sündmustega mujal Läänemere piirkonna linnades.³² Kui välja arvata nooremate Riia mustpeavendade teadmata ulatusega vägivaldaakt oma vennaskonna altari vastu Peetri kirikus 1524. aasta märtsis, ei rajane arusaam mustpeadest pildirüüste

²⁷ R. Wittram. Die Reformation in Livland. – Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. von R. Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956, lk 40.

²⁸ P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15. Köln, Wien: Böhlau 1973, lk 344. Mitesakslaste osalust Tallinna pildirüüstes on Johansen maininud ka teisel: Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Von Paul Johansen. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 14. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996, lk 105.

²⁹ Sama kehtib Nõukogude Läti kohta. Vt kokkuvõtlikult E. Grislis. Recent Trends in the Study of the Reformation in the City of Riga, Livonia. – Journal of Baltic Studies 1976, 7/2, lk 153.

³⁰ Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Koost. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 123.

³¹ R. Kenkmaa. Poliitiline ajalugu, haldus ja kohus. – Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 80–81.

³² J. Kuhles. Die Reformation in Livland, lk 146–147.

initsiaatoritena siiski mingitel allikatel ega põhjendatud kaalutlusel.³³ Tallinna pildirüüste puhul on Kuhles nagu ka mitmed teised autorid ära maininud nii sakslaste kui ka eestlaste osavõtu.³⁴ Tartu Toomemäe ründamist rahvahulga poolt 10. jaanuaril 1525, mille olevat vallandanud Melchior Hoffmann, on Kuhles pidanud aga Ida-Baltikumi reformatsiooni radikaalse faasi kõrgpunktiks.³⁵

Üks innukamaid Liivimaa pildirüüsteaktide uurijaid Sergiusz Michalski on Baltimaade pildirüüsetele omistanud Läänemere piirkonnas keskse tähtsuse,³⁶ ehkki Liivimaa pildirüüsteaktide ulatuse kohta puuduvad kindlad andmed. Pildiküsimuses peab Michalski oluliseks Andreas Knopkeni ja Silvester Tegetmeieri jutlusi Riias ja Melchior Hoffmanni omi Tartus.³⁷ Kahe esimese puhul allikad sellele arvamusele tuge ei paku. 1524. aastal Tartusse saabunud Hoffmanni rolli rahvahulga ülesässitajana tõstavad tõepoolest esile nii Tartu sündmuste peamine allikas Tilmann Bredenbachi kroonika kui ka Silvester Tegetmeieri päevaraamat ja ordumeister Plettenbergi kirjad.³⁸ Hoffmanni või mõne teise jutlustaja otsestest üleskutsetest pildirüüseteks või isiklikust osalusest neis olgu Tartus või mujal puuduvad siiski veenvad tõendid.³⁹

Michalski arvates esitavad peaaegu kõik kaasaegsed katoliku leeri allikad pildirüüset uue õpetuse tähtsaima iseloomuliku joonena.⁴⁰ Riia ja Tartu pildirüüste ajendiks on Michalski pidanud linlaste vaenu peapiiskop Johannes Blankenfeldi ja tema poliitiliste sepitsuste vastu (Blankenfeld oli ühtlasi Tartu piiskop ja linna otsene ilmalik ning vaimulik isand), rüüstamise peamisteks toimepanijateks aga sarnaselt

³³ Sellele, et arusaam mustpeadest kui võõrsilt toodud uute ideede levitajatest ja just seeläbi olukorra üleskütjatest ei ole õigustatud, juhtis tähelepanu juba Leonid Arbusow (L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 293–294). Vt ka M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 39, viide 80.

³⁴ J. Kuhles. Die Reformation in Livland, lk 153.

³⁵ J. Kuhles. Die livländische Reformation unter vergleichenden Aspekten (2. Teil). – *Comparativ* 1993, 3, lk 90.

³⁶ S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“, lk 147. Baltimaade all tuleb siin ilmselt mõista väljaande pealkirjas (vt viide 3) loetletud piirkondi: Liivi-, Eesti-, Saare-, Ingeri- ja Kuramaad ning Latgaleet.

³⁷ S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“, lk 153–155.

³⁸ R. Hausmann. Die Monstranz des Hans Ryssenberch in der K. Ermitage zu St. Petersburg. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Siebzehnter Band. Riga: Nicolai Kymmel, 1900, lk 189, 191. Friedrich Amelung on Melchior Hoffmannile omistanud mitte ainult Tartu, vaid ka Tallinna pildirüüste algatamise. Vt F. Amelung. Das Revaler Mönchskloster genannt: Der Münkenhof. Sonder-Abdruck aus „Revaler Beobachter“. Reval, 1882, lk 12.

³⁹ Vt K. Deppermann. Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, lk 77; K. Lundström. Polemik in den Schriften Melchior Hoffmans. Inszenierungen rhetorischer Streitkultur in der Reformationszeit. Stockholm: Stockholm University Press, 2015, lk 120, 123; M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation und die Stadt Riga als Beispiel. *Kieler Werkstücke*. Reihe G: Beiträge zur Frühen Neuzeit 7. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015, lk 223.

⁴⁰ S. Michalski. Bilderstürme im Ostseeraum, lk 231. Leonid Arbusow, kellele Michalski siinkohal viitab (L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 313, 359), refereerib osutatud lehekülgedel küll Saare-Lääne piiskopi Johannes Kyveli ja Liivimaa ordumeistri Wolter von Plettenbergi pildirüüset hukkamõistvaid kirju, ei väljenda aga Michalski esitatud seisukohta.

mitme varasema autoriga mustpäid ja mittedaksulasi,⁴¹ kuigi kummalgi neist ei oleks pidanud olema otsest põhjust avaldada meelsust peapiiskopi poliitilise tegevuse suhtes. Arusaam mittedakslaste, samuti mustpeade osalusest pildirüüsteaktides on historiograafias siiski olnud erakordselt visa.⁴²

Stefan Donecker on pildirüüstes näinud vahendit, millega evangeelselt meeles-tatud osalised ennast linnas nähtavaks tegid, pildirüüste mõningates episoodides aga omamoodi nõiaprotsessi paroodiat.⁴³ Küsimus rüüstamise algatajatest ja ässi-tajatest on siiski lõpliku vastuseta.⁴⁴ Katsed anda pildirüüsteaktsioonidele iga hinna eest sotsiaalset dimensiooni võib jätta varju allikate tegeliku sisu.

Pühapiltide küsimus kohalikes allikates ja kaasaegsed teated pildirüütest

Pildirüüste juuri otsides on põhjust eristada lõkkele löönud vaenu katoliku kiriku ja tseremooniate vastu, mis sai osalt toitu sotsiaalsest rahulolematusest, ning reformaatorite käsitust kujutiste tähendusest (või tähendusetusest).⁴⁵ Kuigi nn piltide küsimus tõusis just 16. sajandi reformatsiooni käigus üsna väljapaistvale kohale, oli ka katoliku kirik alati rõhutanud, et kujutist ei saa võrdsustada kujutatavaga. Katoliiklike teoloogide ja kirikukogude seisukoht, mille järgi kujutis pidi esile kutsuma hardust kujutatu ees, võis samas anda alust poleemikaks, mida luterlikud teoloogid hiljem oma kriitikas meelsasti ära kasutasid.⁴⁶ Küsimus on, millised olid täpsemalt Liivimaa reformaatorite vaated piltide ja kujude asjus ja kuidas saab neid seostada siinsete kirikute rüüstamise tegeliku käiguga.⁴⁷ Sündmuste kaasajast pärit teated pildirüüste kohta on enamasti napid, hilisemad kirjeldused aga mitte tingimata

⁴¹ S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“, lk 148.

⁴² Vt nt K. Deppermann. Melchior Hoffman, lk 46, 50, 77; eriti mustpeade kohta vt S. Michalski. Das Phänomen Bildersturm, lk 79.

⁴³ S. Donecker. Die Reformation im städtischen Raum. *Spatial Turn und Urban Anthropology als Anregungen für die livländische Reformationsgeschichte*. – Preussen und Livland im Zeichen der Reformation. Hrsg. von A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann. Tagungsberichte der historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung 28. Osnabrück: fibre, 2014, lk 172–174.

⁴⁴ J. Kreem. Reformatsiooni algus Liivimaal. – Reformatsioon 500. Vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid. Koost. R. Tasmuth, A. Burghardt, T.-A. Pöder. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXV. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2017, lk 62.

⁴⁵ Vt argumentide kohta pühapiltide poolt või vastu nt A. Rufenacht. Bildersturm im Berner Münster?, lk 25–27.

⁴⁶ Vt nt üht Martin Chemnitzi kriitika aluseks olnud seisukohta: Examen Concilii Tridentini per Martinum Chemnicium. Berolini: Gust. Schlawitz, 1861, lk 796.

⁴⁷ Nt kui palju võidi tunda Andreas Karlstadti kujutistevastast kirjutist (vt Andreas Karlstadt. Von Abtuhung der Bilder und das keyn Bedtler vnther den Christen seyn sollen (1522) und die Wittenberger Beutelordnung. Hrsg. von H. Lietzmann. Kleine Texte für theologische und philosophische Vorlesungen und Übungen 74. Bonn: A. Marcus, E. Weber, 1911). 1520. aastate alguse Liivimaal puuduvad Karlstadti kirjutise leviku kohta andmed.

usaldusväärsed. Paljudele allikatele, nii kaasaegsetele kui ka hilisematele, on tunnuslik üldistamine ja liialdamine.⁴⁸

Esimesed Liivimaa evangeelsed jutlustajad olid pildirüüstatet kindlasti kuulnud ja mõni neid võib-olla ka pealt näinud, nagu Andreas Knopken 1521. aasta kevadel Rega-äärses Treptowis (Trzebiatów).⁴⁹ Knopkeni kommentaar Pauluse kirjale roomlastele, ainus põhjalikum kirjutis, mis 1520. aastate esimese poole Liivimaa reformaatoritelt teada on, käsitleb piltide küsimust otseselt ainult ühes lühikeses märkuses Baali kohta.⁵⁰ Väidetavalt väljendas teine Riia reformaator Silvester Tegetmeier piltidevastast suhtumist 1525. aasta juuli algul Volmari maapäeval peetud jutlustes.⁵¹ Tegetmeieri päevaraamatu fragment, mis Volmari maapäeva sündmustest kõneleb, ei räägi siiski hukkamõistust kujutiste suhtes. Pühakirjakohad, mida Tegetmeier oma jutluste alusena mainib (Mt 19; Mt 21; Js 1), sellist tõlgendust ei eelda, vaid võimaldavad pigem rõhutada Jeesuse sõnumi olulisust, üldist kõlblust ning vahest ka mõista hukka missaohvri katoliiklikku tõlgendust.⁵² Samuti ei kuulu need klassikaliste kujutistevastases poleemikas kasutatud piiblikohtade hulka.⁵³

Ainus spetsiaalne pildiküsimuse käsitlus, mida Eesti kogudest seni on õnnestunud leida, pärineb sisu järgi otsustades hoopis katoliiklikust leerist.⁵⁴ Selles toodud põhjendused kujutiste kaitseks on üldjoontes sarnased mitmete katoliku leeri esindajate käsitlusega pildiküsimusest reformatsiooniajastul:⁵⁵ pühalpilte ei tule austada

⁴⁸ Vt pildirüüste kohta käivate allikate üldiseloому kohta: G. Litz. Die Problematik der reformatorischen Bilderfrage in den schwäbischen Reichsstädten. – Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte. Hrsg. von P. Blickle, A. Holenstein, H. R. Schmidt, F.-J. Sladeczek. München: Oldenbourg, 2002, lk 103–104; M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 140.

⁴⁹ S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“, lk 154.

⁵⁰ In epistolam ad Romanos Andreae Knopken Costeriniensis interpretatio, Rigae apud Liuonios praelecta, ubi is pastorem agit ecclesiae. Nürnberg: Johannes Petreius, 1524, Cap. XI.

⁵¹ S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“, lk 155–156.

⁵² Vt Tegetmeieri kirjeldust oma jutlustest maapäeval Volmaris juuli algul 1525: F. Bienemann. Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. – Mittheilungen aus dem Gebiete Liv-, Est- und Kurlands. Zwölfter Band. Riga: Nicolai Kymmell, 1880, lk 504–505.

⁵³ Vt ülevaadet sellistest pühakirjakohtadest nt O. Keel. Das biblische Kultbildverbot und seine Auslegung im rabbinisch-orthodoxen Judentum und im Christentum. – Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte. Hrsg. von P. Blickle, A. Holenstein, H. R. Schmidt, F.-J. Sladeczek. München: R. Oldenbourg, 2002, lk 65–96.

⁵⁴ TLA (Tallinna Linnaarhiiv), f 230, n 1, s Bk 2 II, fol. 3r–3v. Tegul on anonüümse alamsaksakeelse käsikirjaga, mis on üles ehitatud pühalpiltide pooldaja vastustena pühalpiltides kõhkleja küsimustele.

⁵⁵ Vt nt N. Schnitzler. Ikonoklasmus – Bildersturm, lk 61–76; Chr. Göttler. Die Disziplinierung des Heiligenbildes durch altgläubigen Theologen nach der Reformation. Ein Beitrag zur Theorie des Sakralbildes im Übergang vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit. – Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Hrsg. von B. Scribner. Wolfenbütteler Forschungen 46. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990, lk 269–275.

kui jumalusi, vaid üksnes tunda nende vastu hardust, pühade isikute ja objektide, sh Jeesuse, Neitsi Maarja ja ristipuu pildilist kujutamist õigustab aga Jeesuse tulek maa peale inimesena. Kas keegi seda teksti Tallinnas või mujal Liivimaal mõnes avalikus diskussioonis kasutas, ei ole võimalik kindlaks teha.

Kaasaegsed allikad pildirüüste käigust piltide küsimuse õpetuslikku külge ei puuduta. Kõige varasemad andmed pildirüütest pärinevad Riia mustpeade vikaaria- raamatust ja õllekandjate vennaskonna märkmeteraamatust. Mustpeade vikaaria- raamatu teate järgi tormas 1524. aasta 10. märtsil, kui vennaskonna liikmed olid kogunenud oma majja, sealt „kamp noori vendi arutust, nõdrameelsest peast ja täielikus korralageduses“⁵⁶ Peetri kirikusse, kus nad lõhkusid ja hävitasid kõik, mis kuulus mustpeade altarile. Et aga mustpead vastavalt nende endi arhiivis säilinud dokumentidele oma altariretaabli ja veel kaks väiksemat pilti millalgi pärast 1524. aasta mihklipäeva üsna suure summa eest (236 marka) maha müüsid,⁵⁷ on 10. märtsi rüüstamise kirjelduse täielikus usaldusväärsuses põhjust kahelda.

Riia õllekandjate märkmeteraamatu teade, mille kirjapanijaks võis olla vikaar Johann Steffen, räägib pühapiltide ja -kujude, relikviaaride ja altarite lõhkumisest Peetri ja Jakobi kirikus 16. märtsil ja nimetab toomkiriku altari lõhkumist 8. augustil.⁵⁸ Niisiis on kogu sissekanne üles tähendatud kõige varem pärast 8. augusti sündmusi. Rüüstamise toimepanijaid ega sellele ässitajaid teates ei mainita; kirjelduse juhatab sisse imeloo osa täitev, evangeeliumist inspireeritud passaaž pimedate muutumi- sest nägijaks, tummade kõnelema hakkamisest ja jalutute kõndima tõusmisest.⁵⁹

⁵⁶ *de gantse gemene hupe der junghen broder myt enen dullen, unsynnygen koppe unde myt gantser unstymycheyt*. Vt vikaariaraamatu teate editsiooni: H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. Riga: Nicolai Kymmell, 1904, lk 418–419; O. Pohrt. Reformationsgeschichte Livlands, lk 68–69; M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 224; M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 39; H. J. Böthführ. Einige Bemerkungen zu Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Dreizehnter Band. Riga: Nicolai Kymmell, 1886, lk 66; A. Mänd, A. Randla. Sacred Space and Corporate Identity: The Black Heads' Chapels in the Mendicant Churches of Tallinn and Riga. – *Baltic Journal of Art History* 2012 (4), lk 75, viide 168.

⁵⁷ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 294, 311; G. Strenge. Remembering the Dead. Collective Memory and Commemoration in Late Medieval Livonia. Turnhout: Brepols, 2023, lk 245.

⁵⁸ Vt õllekandjate märkmeteraamatu teate editsiooni: H. J. Böthführ. Einige Bemerkungen, lk 66–67; O. Pohrt. Reformationsgeschichte Livlands, lk 71 (selle järgi K. Deppermann. Melchior Hoffman, lk 46–47 ja S. Michalski. Das Phänomen Bildersturm, lk 91–92); M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 39–40.

⁵⁹ M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 224; M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 39: *de blinde worden sen, de stummen sprekende, de lammen gande, de holter worden mynschen*. Vrd Mt 11:5: pimedad näevad jälle ja jalutud kõnnivad, pidalitõbised saavad puhtaks ja kurdid kuulevad ja surnud tõusevad üles ja vaestele kuulutatakse evangeeliumi. Vrd ka Lk 7:22.

Kirikute rüüstamist, kuigi üksikasju nimetamata, kirjeldab ka Riia peapiiskopi Thomas Schöningi kiri Preisi hertsogile Albrechtile.⁶⁰ Seoses Schöningi keiserlikule kammerkohtule esitatud kaebusega toimus 1536. aastal Turaida linnuses tunnistajate ülekuulamine, mille käigus samuti puudutati Riia kogudusekirikute ja toomkiriku rüüstamist. Teiste seas astusid tunnistajatena üles toonaste sündmuste pealtnägijaiks olnud katoliku vaimulikud.⁶¹ Nende ütlused sisaldavad küll mõningaid detaile, sealhulgas näiteks Riia toomkiriku kirikuvara toimetamise kohta Riia raekotta, ei anna aga rüüstamise käigu kohta olulist lisateavet ja lahknevad teistest allikatest mõnes osas kuupäevades.⁶² Muu hulgas nimetab tunnistajate küsitlemise protokoll Riia kogudusekirikute rüüstamise kuupäevana 11. märtsi, mis on ajalookirjanduses ka käibele läinud,⁶³ pole aga selge, kas see ja õllekandjate märkmeteraamatus mainitud 16. märtsi rüüstamised ikka on kaks eri episoodi.

Kõrvalepõikena olgu öeldud, et rüüstamise päevade valikut on ajalookirjanduses nii Riia kui ka Tallinna puhul püütud põhjendada vastavate daatumite tähtsusega kirikukalendis, millega seotud pühakulegendid või rituaalid (nt protsessioonid) võisid rahvast tagant õhutada.⁶⁴ Kuigi mõne püha tähistamine võis tõesti viia spon- taansete väljaastumiseni, on sellist seost enamasti võimatu tõestada.⁶⁵

Tallinnast on kaasaegsetelt tunnistajatelt teada kokku viis allikat, mis kirjeldavad lühidalt pildirüüstet või mainivad selle toimumist. Üks detailirohkemaid neist on Mustpeade vennaskonna altarieestseisja raamatus sisalduv kirjeldus, mille järgi

⁶⁰ Bartholomäus Grefenthal's Livländische Chronik. Hrsg. von F. G. von Bunge. – Die letzten Zeiten des Erzbisthums Riga, dargestellt in einer gleichzeitigen Chronik des Bartholomäus Grefenthal und in einer Sammlung der auf jene Zeiten bezüglichen Urkunden. Monumenta Livoniae antiquae. Fünfter Band. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen, 1847, lk 57–58. Thomas Schöningi ja hertsog Albrechti suhete kohta: T. Lange. Zwischen Reformation und Untergang Alt-Livlands. Der Rigaer Erzbischof Wilhelm von Brandenburg im Beziehungsgeflecht der livländischen Konföderation und ihrer Nachbarländer. Teilband 1. Hamburger Beiträge zur Geschichte östlichen Europa 21.1. Hamburg: Dr. Kovač, 2014, lk 118–124.

⁶¹ H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet, lk 521; M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 44.

⁶² Näiteks nimetas preester Peter Wampe rüüstamist 5. mail 1525, mida ükski teine allikas ei kinnita. Vt R. Hausmann. Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Siebzehter Band. Riga: Nicolai Kymmel, 1900, lk 311, viide 1.

⁶³ Seda kuupäeva olevat maininud Johann Ployss ja Peter Wampe. Vt L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 295; S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“, lk 147; M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 39.

⁶⁴ S. Michalski. „Hölzer wurden zu Menschen“, lk 150, 152; S. Michalski. Das Phänomen Bildersturm, lk 93–94; J. Kuhles. Die Reformation in Livland, lk 157–158.

⁶⁵ Vt nt Püha Cyriacuse päeva (16. märts ja 8. august) kaheldava tähtsuse kohta Riias: H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet, lk 391; L. Arbusow. Reformationsgeschichte Livlands. Ein Überblick von Lic. Otto Pohrt, Professor der Theologie am Herderinstitut zu Riga. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Jahrgang 46 Heft 2 (Nr. 145). Mit einem Geleitwort von Prof. H. v. Schubert. 137 Seiten mit 1 Abbildung. – Baltische Monatsschrift 1928 (59). Riga: G. Loeffler, lk 752–753.

purustati päeval enne mihkkipäeva, s.o 28. septembril, dominiiklaste kirikus kõik pühakujud ega säästetud midagi, mis oli pühitsetud, ei kriisamit, reliikviaid ega muud; seejärel sündis sama Püha Vaimu ja Oleviste kirikus. Kolme tunniga oli kõik läbi, kuna rüüstajaid olnud 400 või 500.⁶⁶ Sellele eelneb sissekanne vennaskonna varade äratoomise kohta dominiiklaste kirikust, millega oli algust tehtud enne sama aasta 1. augustit.⁶⁷ Kõik selle lehekülje sissekanded altarieestseisja raamatus on tehtud korraga, s.o kirja pandud mingite varasemate ülestähenduste järgi. Niisiis võib ka pildirüüstet puudutav teade olla ümber kirjutatud alles aastaid pärast sündmuste toimumist. Algselt võis selle ülestähendaja olla Hinrik Stumme, kes aastatel 1516–1524 oli mustpeade altarieestseisja.⁶⁸

Mustpeade raamatus leiduv kirjeldus on levinud Leonid Arbusowi esitatud ümberjutustuse ja tsitaatide kaudu. Sealjuures on Arbusow lähtunud mitte originaalist, vaid Hermann Hildebrandi valmistatud ära kirjast. Kui üldiselt järgib Arbusowi esitus üsna täpselt originaali, siis rüüstajate kohta võib sellest lugeda, et nende jõuk koosnes sakslastest ja mittedakslastest,⁶⁹ sellist väidet mustpeade altarieestseisja raamatus aga ei ole.

Kuigi altarieestseisja raamatu kirjelduse tõepärasuses ei ole otseselt põhjust kahelda, siis mõningaid küsitavusi see siiski sisaldab. Esiteks ei ühti selle kuupäev ühegi teistes allikates nimetatuga. Teiseks tekitab kõhklosti rüüstajate hulk. 1530. aasta paiku on Tallinna all-linna elanike arvuks koos eeslinnadega hinnatud umbes 5700 inimest, lisaks umbes 1000 elanikku Toompeal.⁷⁰ Viis-kuus aastat varem oli elanike arv tõenäoliselt umbes sama ja 400–500 rüüstajat moodustaks sellest märkimisväärse osa. Kui see number on ligilähedaseltki õige, võis rüüstajate seas olla neid, kes viibisid linnas ajutiselt, näiteks olid tulnud otsima abi seoses maal valitsenud toidu puudusega. Niisugune pooleldi ajutine ja liikuv kontingent ei muretsenud võib-olla oma tegude tagajärgede pärast sama palju, nagu seda oleks teinud linna alalised

⁶⁶ Staatsarchiv Hamburg, nr B 1, fol. 9v: *Item anno xxiiij vp des hylggen ous dach vor sunnte mychelly worden alle hylgen de men do so hett ton moncken dystre (?) wbt (?) aff braken dall worppen in stucke slagen nycht wort ghe schont wyenghe smerynghe hylghedom wart ghen dynck ghe schont dyt is na mynem wor stande van hade (?) also vor sen tom hylghen gesste sunte olff schah et ock also in iij stunden wasset in alle iij karken al ghe schen wennte dar weren wol iij offte v C man men wet nycht anders sunder et was de wylle gades deme sy loff in ewycheit* (siin ja edaspidi originaali kirjaviisi muutmata, küsitavad sõnad on tähistatud sulgudes küsimärgiga). Täna selle allika kättenäitamise eest Anu Mändi.

⁶⁷ Vt mustpeade kirikuvarade nimekirja: A. Mänd. Kirikute hõbevara. Altaririistad keskaegsel Liivimaal. Eesti kirikute sisustus I. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 221–223.

⁶⁸ Vt mustpeade altarieestseisjate loetelu 1418–1524: A. Mänd. Suhted kirikuga ja usulised kombetäitmised. – Tallinna Suurgild ja gildimaja. Peatoim. T. Liibek. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2011, lk 84. Mustpeade altarieestseisjad valiti Suurgildi liikmete seast.

⁶⁹ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 357: „Wohl vier- bis fünfhundert Köpfe stark, Deutsche und Undeutsche, wälzte sich die Menge weiter zur Heiligengeistkirche und nach St. Olai.“ Selle kirjelduse on üle võtnud Arnold Soom: Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tegev- ja peatoim. H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937, lk 398–399: „Sündinust veelgi enam hoogu sattudes tungis 400–500-pealine sakslasist ja eestlasist koosnev märatsev rahvahulk Pühavaimu ja Oleviste kirikusse.“

⁷⁰ P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk 92.

elanikud. Mõeldav on seegi, et altarieestseisja numbrid hõlmavad ka uudishimulikke pealtvaatajaid, keda võis olla rohkemgi kui rüüstajaid endid.

Kuigi mustpeade altarieestseisja raamatus on väidetud, et rüüstajad ei säästnud ühtki püha asja, ei anna see purustatud või riisunud kirikuvara hulgast siiski mingit pilti. Kui Oleviste kirik on uusajal kannatanud mitme suure tulekahju käes,⁷¹ mistõttu on võimatu otsustada, kui palju jäi keskaegset sisustust pärast rüüstamist alles, siis dominiiklaste kiriku kohta on teada, et juba 31. mail 1524 viidi osa selle varast rae-kotta,⁷² osa olid vennad ise kõrvale toimetanud, sealhulgas 500–600 marga väärtuses kooriraamatuid ja kaks laegast reliikviatega;⁷³ mustpead olid oma vara ära viinud juba hiljemalt augusti algul. Ka Bernt Notke töökoja retaabli säilimine Püha Vaimu kirikus annab märku sellest, et rüüstamine ei saanud olla nii üldine, kui mustpeade altarieestseisja raamatu järgi võiks arvata.⁷⁴

Teine kaasaegne kirjeldus pärineb Niguliste kiriku eestseisjalt Heinrich Buschilt, tuntud on see aga üksnes 1602. aastal Niguliste eestseisjaks saanud Jobst Dunte ümberjutustusena. Selle järgi rüüstati ristipäeva eelõhtul, s.o 13. septembril, esmalt dominiiklaste kirik, kus purustati altarimaalid ja pühakujud, löödi katki rahapakud ja rööviti kirikuvara. Edasi liiguti Püha Vaimu ja Oleviste kirikusse. Mida seal täpsemalt korda saadeti, kirjeldusest ei ilmne. Ülejärgmisel päeval taheti rünnata Niguliste kirikut, Busch aga olevat peitnud väärtuslikuma vara käärkambrisse ja lasknud lukud tina täis valada.⁷⁵ Miks rüüstajad viivitama jäid, nii et eestseisjal oli aega ettevaatusabinõud tarvitusele võtta, jääb ebaselgeks. Dunte vanaema jutu järgi, kes võis ise olla pildirüüstesündmuste tunnistaja, läinud mõned rüüstajad röövitud varast uhkeks ja saanud seetõttu tunda Jumala karistust.⁷⁶ Lood pildirüüstajaid tabanud nuhtlustest, nagu ka piltide hävitajate ette imepärasel viisil kerkinud takistustest, olid reformatsioonist haaratud aladel nii evangeelses kui ka katoliiklikus leeris laialdaselt tuntud.⁷⁷ Kuigi ühel või teisel viisil põhinesid need sageli mõnel tegelikkuses toimunud sündmusel, hakkasid lood õige varsti omandama müstilist oreooli ja elama oma elu.

⁷¹ G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster. Dritte, vermehrte Auflage, lk 14–21.

⁷² Selle vara hulgas oli ka 15 karikat ja 15 pateeni. T. Kala. Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora; Tallinna Linnaarhiivi toimetised 13. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 350.

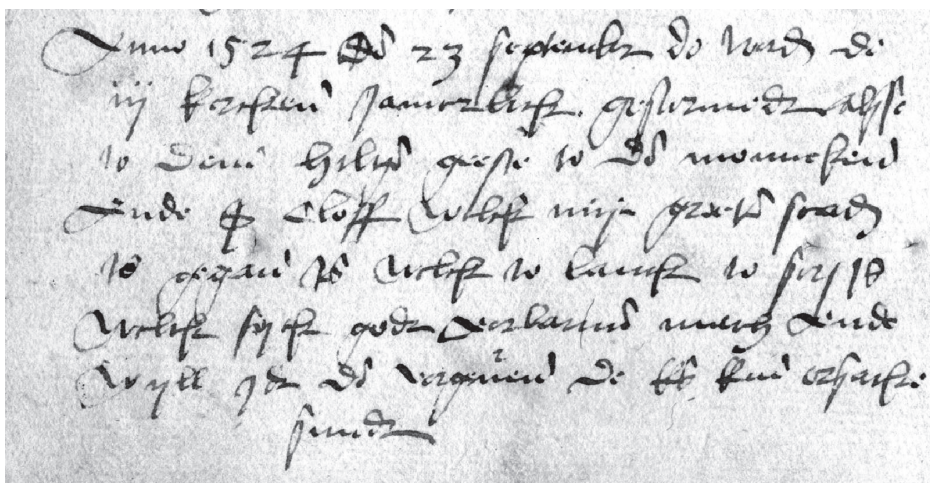
⁷³ Vt T. Kala. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklaste David Sliperi taskuraamat. Tallinna Linnaarhiivi Toimetised 5. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2001, lk 273.

⁷⁴ Vt J. Kreem. Reformatsiooni algus Liivimaal, lk 62. Paul Johansen on väitnud, et Püha Vaimu kirik ei langenud arvatavasti üldse rüüstamise ohvrriks; Notke retaablilt võisid tema meelest kaitsta raeteenrid, keda ühendavale Püha Viktori gildile oli Püha Vaimu kirik kodukirikuks. Vt Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber, lk 105. Samas esitatud väidet, et rüüstamine võis puudutada ka nunnakloostrit, tuleb pidada eksituseks.

⁷⁵ R. Hausmann. Der Silberschatz der St. Nikolaikirche, lk 300–301.

⁷⁶ Samas, lk 301–302.

⁷⁷ Vt nt S. Michalski. Das Phänomen Bildersturm, lk 102–103; M. Aston. Iconoclasm in England: Rites of Destruction by Fire. – Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Hrsg. von B. Scribner. Wolfenbütteler Forschungen 46. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990, lk 184–185.

Pildirüüste kirjeldus Suurgildi lauagildi vendaderaamatus.

TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 59v

Suurgildi lauagildi vendaderaamatus on pildirüüset dateeritud 23. septembriga ja selles nimetatakse Püha Vaimu, Oleviste ja „munkade“ kiriku rüüstamist ning palutakse Jumala andestust neile, kes selle korda saatsid.⁷⁸ Teade on lisatud 1523. aasta vastlapäeva vendadeloetelu lõppu ja mingite varasemate ülestähenduse alusel kirja pandud tõenäoliselt mitte enne 1547. aastat,⁷⁹ mis võiks seletada ka kuupäeva arvatavat segajamist.

Tallinna pildirüüste vahest kõige tuntum allikas on 1524. aasta ristipäevajärgse neljapäevaga, s.o 15. septembriga dateeritud raemäärus,⁸⁰ milles nõuti Püha Vaimu, Oleviste ja dominiiklaste kirikust eelmisel kolmapäeval (*am negesth vorschonen Myddeweken*), s.o 14. septembril, röövitud kirikuvara oma kohale tagasitoomist, ähvardati korralduse eirajaid karistusega, keelati edasine rüüstamine ja nõuti neilt, kelle annetatud esemed veel kirikutes olid, nende äratoomist. Kõik need elemendid esinevad ka mitmetes teistes linnades pildirüüste järel väljastatud raemäärustes.⁸¹

⁷⁸ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 59v: *Anno 1524 den 23 september do worden de iij kercken jamerlick gesturmedt alsse to dem hilgen geeste to den monneken vnde S. Oloff welck myt groeten scaden is gegan Is welck to lanck to scrifen (?) is welck syck (?) godt verbarmen mach vnde wyll Idt den vorgeuen de Es Ein orsacke sundt. Vt selle tsitaadi normeeritud ja mugandatud transkriptsiooni E. von Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler, lk 43, allmärkus.*

⁷⁹ Järgmiselt leheküljelt leiab sama käe ja tindiga tehtud sissekande, mis sisaldab aastaarve 1521 ja 1547.

⁸⁰ TLA, f 230, n 1, s Ac 5, fol. 82v: *Anno etc. xxiiij Donnerdages nah Exaltacionis Crucis.* Fr. Bienemann. Aus Livlands Luthertagen. Ein Scherflein zur 400-jährigen Gedenkfeier der Geburt des Reformators. Reval: Franz Kluge, 1883, dokument 1, lk 65; R. Hausmann. Der Silberschatz der St. Nikolaikirche, lk 301.

⁸¹ Vt S. Michalski. Das Phänomen Bildersturm, lk 83; M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 147–148.

Tallinna raemääruse pani kirja raesekretär Marcus Tirbach. Kui Katariina kiriku mustpeade altari ja Niguliste kiriku eestseisja rääkisid lihtsalt kujudest (*bilder*), siis Tirbach, kes oli võib-olla juba 1524. aasta kevadel evangeelse leeri pooldaja,⁸² nimetab ebajumalakujusid (*der vorstoring der afgodischen bilde*). Allikates esinevatest Tallinna pildirüüste kuupäevadest on ajalookirjanduses õigeks peetud nimelt Tirbachi oma,⁸³ kuigi selle sõnastus on mõneti ebatavaline: ristipäevajärgsel neljapäeval oluaks vahetult eelnenud päeva ootuspärasem märkida kui eilset või kui ristipäeva. Nelja eri kuupäeva esinemine allikates tekitab igal juhul küsimusi, seades kahtluse alla ka teised vastavates teadetes sisalduvad üksikasjad.

Millal Tirbach määruse teksti tegelikult raeraamatusse ümber kirjutas, ei ole teada. Tema eelmine, sama tindiga ja samades oludes tehtud sissekanne eri tekstede koondava kõite raemäärusi sisaldavas osas on dateeritud 19. septembriga 1524, viimane 3. septembriga 1525⁸⁴. Määruse tekst on adresseeritud „kõigile ja igaühele mis tahes staatusest või seisusest, olgu ta vaimulik või ilmalik, sakslane või mittesakslane, noor või vana“⁸⁵. Seda ei saa käsitada loeteluna sotsiaalsetest rühmadest, kes rüüstamises tegelikult osalesid, vaid määruse formaalse osana, mis näitas, et see kehtis kõigi kohta sõltumata nende seisundist.

Kui Marcus Tirbachi võib 1524. aasta sügisel selgelt lugeda evangeelse leeri esinäjaks, siis milline oli Niguliste või Katariina kiriku mustpeade altari eestseisja meelsus 1524. aasta septembris, nende kirjeldustest õigupoolest ei ilmne. Selge on aga see, et keegi neist ei kiitnud rüüstamist heaks. Selles, et see puudutas kolme pühakoda: dominiiklaste, Püha Vaimu ja Oleviste kirikut, on kõik ühel meelel. Tirbachi määrus keelab Mihkli kloostri, toomkirikus, Niguliste kirikus ja Antoniuse kabelis rüüstamist ette võtta; niisiis olid need pühakojad määruse väljastamise ajal puutumata.

18. oktoobril 1524 kirjutas ordumeister Wolter von Plettenberg Tallinna linnusekomtuurile, raele ja gildidele, et linnas on hävitatud altarid, pühakute pildid ja kujud lõhutud ja põletatud (*vorwastett und verbrandt*), ning avaldas kartust, et see võib ordule kui maaisandale kaasa tuua paavsti ja keisri kohtuliku süüdistuse.⁸⁶ Ükski teine allikas, sealhulgas kaasaegsete kirjeldused, kujude põletamist Tallinnas ei nimeta; võimalik, et ordumeistri kirja sõnastus oli mõjutatud hoopis Riia sündmustest.

⁸² Vt T. Kala. Mõnda reformatsioonimuutuste eeldustest Tallinnas: jutlustajad, ametnikud ja raamatud. – Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. Koost. P. Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 16. Raamat ja aeg 5. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019, lk 59–60.

⁸³ Vt Tallinna pildirüüste dateeringuid: L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 356, viide 4; T. Kala. Sõda, katk ja kallis aeg. 16. sajandi pöördelised sündmused Tallinna Suurgildi asjaajamisraamatutes. – Tuna 2023, 1, lk 13 (siin L. Arbusowi eeskujul mustpeade vikaariraamatu datumis ekslikult *Onsdach*. Õige on *ous dach*. Vt transkriptsiooni viites 66).

⁸⁴ TLA, f 230, n 1, s Ac 5, fol. 81r: *Anno etc. xxiiij Mandages na Lambertij*; fol. 90v: *Am druuden Septembris*. Tirbachi käega kopeeritud raemäärused asuvad fol. 77r–92v.

⁸⁵ TLA, f 230, n 1, s Ac 5, fol. 82v: *Allen vnd yßlickenn watterley stades grades de syn geestlich edder warthlick dudisch effte vndudisch Junck effte olth*.

⁸⁶ Vt väljavõtet ordumeistri kirjast Rootsi riigiarhiivis: J. Kuhles. Die Reformation in Livland, lk 154. Kirja sisukokkuvõtet vt L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 359.

Tartu reformatsioonisündmuste kõige olulisem kaasaegne kirjeldus pärineb Silvester Tegetmeieri päevaraamatust. Tegetmeier, kelle Tartu raad kutsus jutlustama pärast linlaste kokkupõrget Toomemäe kaitsjatega, saabus Tartusse 1525. aasta 1. veebruaril.⁸⁷ Jaanuari algupoolel toimunud konflikti jäljed olid seega veel üsna värsked. Tegetmeieri väitel reageeris linnarahvas pildirüüstega piiskopi foogti katsele vangistada Melchior Hoffmann ning järgnenud kokkupõrkele foogti meestega:

Siis tuli linnakogukond kokku ja murdis sisse kõigisse kirikutesse, lõi puruks kõik kujud ja pildid, Püha Peetri kirikus põletasid nad kõik pildid ja löid kõik laekad puruks.⁸⁸

Tegetmeieri päevaraamat on tuntud üksnes katkenditena ja needki mitte autograafi, vaid 16. sajandi keskpaiga ära kirjana.⁸⁹ Pole võimatu, et selles sisalduv kirjeldus on mõjutatud hoopis Riia sündmustest, mis seletaks ka Peetri kiriku mainimist.⁹⁰ Muidugi võis äsja Riias saabunud Tegetmeier Tartu kiriku nimega ka lihtsalt eksida või esitada Peetrusele ja Paulusele pühitsetud toomkiriku nime puudulikult. Kirjeldus ise näib aga järgivat omamoodi pildirüüste rutiini, mille üksikasjade täielikku töölevastavust ei taotletudki.

Paistab, et just Tartu rahutused kui vastuhakk piiskopi – linna isanda – autoriteedile leidsid üleliivimaaliselt kõige suuremat kõlapinda. Neid puudutati korduvalt Liivimaa linnade vahelises kirjavahetuses ja ordumeistri kirjades Tartu piiskopkonna seisustele, samuti Liivimaa seisuste kogunemistel,⁹¹ samas kui rahutused Riias või Tallinnas, rääkimata väikelinnadest, nii suurt tähelepanu ei pälvinud.

⁸⁷ F. Bienemann. Sylvester Tegetmeier's Tagebuch, lk 504.

⁸⁸ F. Bienemann. Sylvester Tegetmeier's Tagebuch, lk 503–504: *Do trat de gemende (add: thosammen), und breken alle kercken up, schlogen entwey alle bilde unde taffelen, in Sunt Peters karcken vorbrenden se alle taffelen und schlogen alle schappe dael.* Tegetmeieri kirjeldus jõudis Liivimaa historiograafiasse Johann Gottfried Arndti publitseerituna 1753. aastal (J. G. Arndt. Der Liefländischen Chronik Andrer Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern, welche die alte Geschichte des Ordens und der benachbarten Völker erleutert. Halle im Magdeburgischen: Johann Justinus Gebauer, 1753, lk 190). Arndtile toetudes võttis selle üle Friedrich Konrad Gadebusch, juhtides küll tähelepanu asjaolule, et Tartus ei ole Peetri kirikut kunagi olnud (Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher. Erster Theil. Letzterer Abschnitt von 1400 bis 1561. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1780, lk 304–305).

⁸⁹ F. Bienemann. Sylvester Tegetmeier's Tagebuch, lk 502.

⁹⁰ Vt H. J. Böthführ. Einige Bemerkungen, lk 63.

⁹¹ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Dritter Band (1494–1535). Bearb. von L. Arbusow. Riga: J. Deubner, 1910, nr 172, 173 (tõlge: Eesti NSV ajaloo lugemik, lk 123–124), 174, 175, 176, 179, 207 punkt 4, nr 282 punkt 2. Vt Tartu reformatsiooni puudutavate allikate kohta: T. Kala. Die frühe Reformationszeit in Dorpat. Mit besonderer Berücksichtigung der Quellenlage und der Forschungstraditionen. – Johannes Block. Der pommersche Reformator und seine Bibliothek. Hrsg. von J. Geiß-Wunderlich, V. Gummelt. Herbergen der Christenheit. Jahrbuch für deutsche Kirchengeschichte. Sonderband 22. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018, lk 53–60. Kanoonikute majapidamiste rüüstamist 10. jaanuaril kinnitab kaasaegsete teadetest toomhärä Leonhard Nidderhoffi kaebus keiserlikule kammerkohtule ja selle alusel välja antud kammerkohtu mandaat tartlastele 26. jaanuarist 1530 (F. O. zur Linden. Melchior Hofmann, ein Prophet der Wiedertäufer. Haarlem: F. Bohn, 1885, lk 55–56).

Liivimaa väikelinnade dokumentaalsed allikad on tihti säilinud sporaadiliselt ja nii ei ole ka võimalik öelda, kas reformatsiooniaegsed vägivallaaktid kiriku vastu olid seal reegliski või erandiks. Kroonikute tähelepanu ei ole väikelinnade sündmused köitnud ja nii on vähesed kaasaegsed teated ainuke võimalus saada mingitki pilti sealsetest oludest. Kuigi need on üldjoontes sarnased suurlinnade kohta käivatega, olid mastaabid kindlasti erinevad: Riias, Tallinnas ja Tartus sattus igapäev potentsiaalselt ohtu kümneid altareid ja sadu esemeid, väiksemates linnades aga mitu korda vähem.

Uus-Pärnu sündmuste ülevaade pärineb linna bürgermeistrilt Johann van Lynthemilt. Tema 1526. aasta 15. märtsiga dateeritud kirjelduse juures Uus-Pärnu linnaraamatus on rüüstamise osalistena nimetatud kodanikke ja „kompaniivendi“⁹² kes tõmbasid endaga kaasa käsitöölised ja mittesakslased. Jutlustaja ässitusel tungiti linnakirikusse ja lõhuti kõik kujud ning loobiti altaritelt pildid maha.⁹³ Ühegi teise Liivimaa linna puhul ei ole nii selgelt loetletud rüüstamise osalenud linnaelanike rühmi ja nii otseselt osutatud nende ülesässitajale.

Kui uskuda Lynthemit, siis kuulusid Pärnu pildirüüste eestvedajad linna eliidi hulka. Kes võis olla pärnakaid rüüstamisele ärgitanud jutlustaja, ei ole teada.⁹⁴ Inna Pölsam-Jürjo on juhtinud tähelepanu sellele, et pärast 1524. aasta suurpõlengut, milles Nikolai kirik rängalt kannatada sai, ning kiriku väärtesemete rae valdusse võtmist ei saanud saamahimu olla rüüstamise põhimotiiv. Nii iseloomustabki ta seda pigem kui avalikku pildivaenulikku rituaali.⁹⁵ Sellist laadi ettevõtmine pidi lähtuma õpetuslikust ettevalmistusest.

Teade 1. novembril 1525 Viljandis aset leidnud pildirüüstest, mille käigus kihutati linnakiriku kantslist minema katoliiklik jutlustaja ja lõhuti altariid, ei pärine

⁹² „Kompaniivendade“ all tuleb arvatavasti mõista Pärnu kaupmeeste gildi liikmeid, kuigi varem on neid ilmselt ekslikult peetud mustpeadeks. Vt H. Laakmann. Zur ältern Geschichte der Grossen Gilde in Pernau. – Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Achter Band. 1914–1925. Pernau, 1926, lk 45–48, 50–51. Sellest hoolimata on veel Joachim Kuhles nimetanud mustpäid Pärnu pildirüüste eestvedajateks (vt J. Kuhles. Die Reformation in Livland, lk 154; sama on väitnud Leonid Arbusow: L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 471). Vt Uus-Pärnu kaupmeeste kompanii kohta: I. Pölsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009, lk 223–228, 393.

⁹³ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. I osa / Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau. 13.–16. Jahrhundert. Band I. Koost. I. Pölsam, A. Vunk. Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 2001, lk 147–148: *dy lyphen dy gemeynen buerger und brueder der comphenii, nemen tho syck amptluede, unduczsche, wath sy tho szaemen brengen mochten, lyphen myth gewalt und wrevel overdaeth in unßer stadt kircken und thobreken itlicke bylde, woerphen dy taefflen van den altaeren. Szemtlicken duerch ingebinge eres predicers.*

⁹⁴ I. Pölsam-Jürjo. Über die Reformation in der livländischen Kleinstadt Neu-Pernau. – Preussen und Livland im Zeichen der Reformation. Hrsg. von A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann. Tagungsberichte der historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung 28. Osnabrück: fibre, 2014, lk 206–207.

⁹⁵ Samas, lk 204–206.

vahetult sündmuste kaasajast, vaid alles 1526. aasta maist. Oletatava pildirüüste kohta on andmeid ka Võnnust, kus selle ohvriks langes millalgi pärast 1524. aasta hilissuve kabel. Mõlemal juhul on eelnevalt või samaaegselt mainitud ka evangeelse jutlustaja tegevust.⁹⁶

Hoopis napolisõnalised on allikad selles osas, mis võis hiljem saada röövitud kirikuvarast või röövijatest endast. Õiguslikus mõttes sõltus rüüstajate vastutuselevõtmine sellest, kas pidada nende tegusid jumalateotuseks või lihtsalt varavastaseks kuri-teoks.⁹⁷ Nii Riias kui ka Tallinnas käsitati kirikuvargust ühe raskeima süüteona, mida karistati rattaletõmbamisega,⁹⁸ puuduvad aga andmed selle kohta, et sellist või mõnda leebemat karistust oleks mõne rüüstaja suhtes rakendatud. Kui uskuda Jobst Dunte vanaema, pidi nimetamisväärne hulk kirikuvara jääma rüüstajate kätte, päris kõike ei tarvitsenud see aga puudutada. Nii mainib Tallinna dominiiklaste konvendi majandusülem vend David Sliper oma 1525. aasta talvel raele esitatud aruandes lõhutud hõbeanumaid, mille konvendi prior sai millalgi pärast vendade kirikusse toimunud sissetungi tagasi.⁹⁹ Sliper oli tõenäoliselt sündmuste tunnistaja, kusagil mujal temalt säilinud dokumentides, sealhulgas konvendi väljaminekute loetelus 1524. aasta sügisest, pole rüüstamisele aga ühtki vihjet.

Teated Liivimaa pildirüüste kohta 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi kroonikates

Kui välja arvata Uus-Pärnu bürgermeister, ei ole kaasaegsed pildirüüste algatajatele või selleni viinud sündmustele oma ülestähendustes tähelepanu pööranud, küll aga on sellele pöördunud osutada hilisemad kroonikud.

Riia peapiiskopi Brandenburgi Wilhelmi ametiajast pärinev Riia piiskoppide kroonika mainib, et Blankenfeldi ajal sündis suur häda, „pühakujud hävitati, altarid lõhuti kõigis kolmes linnas, Riias, Tallinnas ja Tartus“.¹⁰⁰ Üks värvikamaid Liivimaa

⁹⁶ Vt Viljandi ja Võnnu kohta: L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 466.

⁹⁷ Vt L. P. Wandel. Bildersturm im Elsaß. – Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte. Hrsg. von P. Blicke, A. Holenstein, H. R. Schmidt, F.-J. Sladeczek. München: Oldenbourg, 2002, lk 174–175.

⁹⁸ Die Quellen des rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673. Hrsg. von J. G. L. Napiersky. Riga: J. Deubner, 1876, lk 192 (X.1); M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 42–43; E. von Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels. Reval: Emil Prahm, 1884, lk 33, 50–51.

⁹⁹ T. Kala. Euroopa kirjakultuur, lk 273: *Noch entfangen tho brockken suluer dat de pater prior wedder umme krech als se vnse kercke tho brecken.*

¹⁰⁰ Chronica Episcoporum Rigensium. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Band V. Dorpat: Franz Kluge, 1847, lk 179: *bei seinenn zeitenn geschach gros Jammer da trat die Stat vonn Rige vnnd Derpt abe, do wordenn die pilde vorstoreth die Altar gebrochenn in allenn dreien Steten, Rige, Reuell und Derpt.* Vt selle kroonika kohta: A. Thumser. Livländische Amtsträgerreihen des Mittelalters. Kleine Meisterchronik – Rigaer Bischofschronik – Series episcoporum Curoniae. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Hrsg. von M. Thumser. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 18. Berlin: Lit Verlag, 2011, lk 220–222.

pildirüüste kirjeldusi pärineb Tilmann Bredenbachi kroonikast (1564).¹⁰¹ Iseasi, kui tõepäraselt ligi nelikümmend aastat pärast sündmuste toimumist oma töö avaldanud kroonik,¹⁰² kes ise polnud kunagi Liivimaal käinud, need edasi andis. Ka Bredenbachi peamine informaatore Philippus Olmen ei viibinud reformatsioonisündmuste ajal tõenäoliselt veel üldse Tartus,¹⁰³ kuigi Bredenbach väidab, et Olmen peaaegu kõike ise pealt nägi.¹⁰⁴ Oma järeldsõnas kroonikale väidab ka Olmen ise, et nägi kirja pandut oma silmaga.¹⁰⁵ See võis küll käia kroonika peamise teema ehk Vene-Liivimaa sõja puhkemise aegu aset leidnud sündmuste, mitte aga varasema perioodi kohta.

Bredenbachi sõnutsi tungisid noored kaupmehed (*plurimos è iunioribus mercatoribus*) pühapäeval pärast Issanda Ihu püha 1527 (!) Maarja kirikusse. Sellele olid eelnenud ühe Wittenbergi kasuksepa (*pellio quidam Witembergensis*), s.o Melchior Hoffmanni kõned mõnede tartlaste kodudes. Rüüstati altarid ja pühakujud (*diuorum statuas*); pildid või kujud (*imagines*) aga toodi turuplatsile kokku ja põletati. Samamoodi rüüstasid ja põletasid fanaatikud (*velut homines phanatici*) turuplatsil Jaani kiriku sisustuse. Järgneb südantlõhestav, aga seda vähem usaldusväärne kirjeldus kerjusordude vendade ja õdede väljakihutamisest nende kloostriitest luterliku salga (*Lutheranae factionis*) poolt.¹⁰⁶ Toomkirikus olevat rüüstajad muu hulgas vigastanud ristilöödu kujutisi (*crucifixi imagines*) mõökade ja odadega, nagu juudid seda kord olevat teinud, erilise raevuga aga rüünnanud pühadusteotav pildirüüstajate jõuk (*sacrilega iconoclastrum cohors*) Lunastaja ja 12 apostli kujutisi.¹⁰⁷

Kuigi Bredenbachi kirjelduse kõiki detaile ei ole võimalik kontrollida, kinnitavad vähemalt Toomemäe ründamist ka kaasaegsed allikad. Samas on tema jutustus ilmseid liialdusi ja fantaasiat, näiteks kerjusvendade suuresõnalist otsust kõnet, mille tunnistajaks ei saanud olla ei tema ega Olmen.

Üldisemat laadi kirjeldust Liivimaa reformatsioonist pakub Balthasar Russowi (esmatrükk 1578) kroonika. Russowi sõnutsi hakkas Liivimaal 1522. aastal paistma

¹⁰¹ Vt Bredenbachi pildirüüstekirjelduse lühikokkuvõtet: R. Hausmann. Die Monstranz des Hans Ryssenberch, lk 190–191.

¹⁰² Tilmann Bredenbachi kroonika esmatrükk oli tõenäoliselt 1564. aastal Kölnis ilmunud väljaanne. Vt S. Vahtre. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. – Ajalooline Ajakiri 2001, 1/2 (112/113), lk 16. Siinses artiklis on kasutatud 1564. aasta Antwerpeni väljaannet: T. Bredenbach. Historia belli Livonici quod magnus Moscovitarum dux, contra Livones gessit. Antverpia: Guilelmus Silvius, 1564.

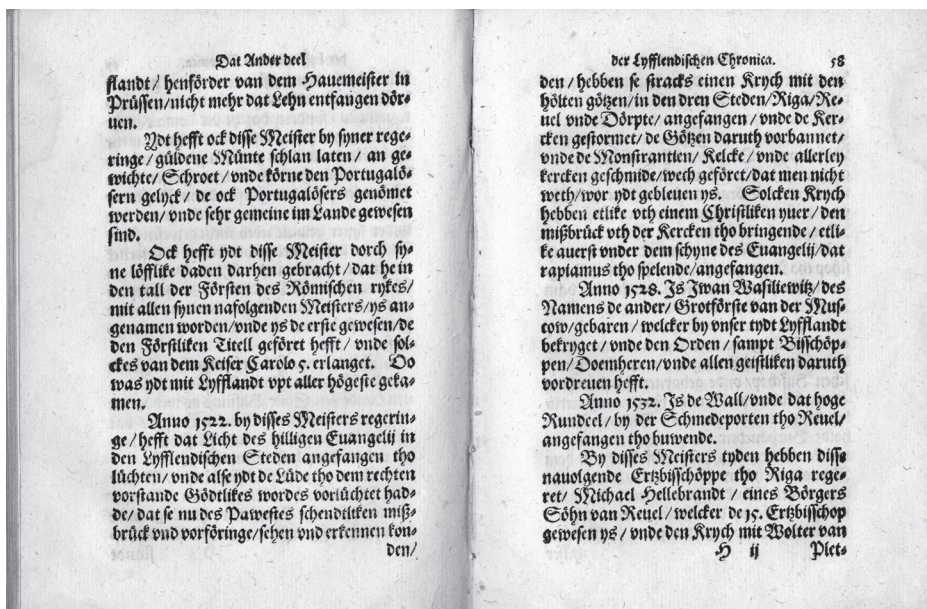
¹⁰³ Vt R. Hausmann. Die Monstranz des Hans Ryssenberch, lk 188; A. von Taube. „Der Untergang der livländischen Selbständigkeit“: Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. von Rauch. Köln, Wien: Böhlau, 1986, lk 37; S. Vahtre. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu, lk 17. Olmen oli Tartu toomkapiitli jutlustaja ja stipendiaar aastail 1551–1558.

¹⁰⁴ T. Bredenbach. Historia belli Livonici, fol. 14v.

¹⁰⁵ Samas, fol. 54r: *haec suprascripta omnia meis oculis non sine magno meo dolore coram spectasse.*

¹⁰⁶ Samas, fol. 13r–14r.

¹⁰⁷ Samas, fol. 16v.

Pildirüüste kirjeldus Balthasar Russowi kroonika esmatrukis.

B. Russow. Chronica Der Prouintz Lyfflandt... Rostock: Augustin Ferber, 1578, fol. 57v–58r

„evangeeliumi valgus“, mille peale rahvas pöördus jumalasõna mõistmisele, sai aru paavstlikest kuritarvitustest ja astus sõtta puuslike vastu. Osa tegi seda kristlikust innust, teised röövimiskirest.¹⁰⁸ Nagu teised kroonikud, nii nimetab ka Russow linnadest, kus pildirüüste toimus, ainult Riiat, Tallinna ja Tartut. Kroonika 1584. aasta väljaandes on ta oma kirjeldust lühendanud, loobudes muu hulgas kolme linna nimelisest mainimisest.¹⁰⁹ Näib, et krooniku eesmärk ei olnud ei pildirüüste ega üldse reformatsiooniüldmüste tõepärane kirjeldamine, vaid pigem on see luteri vaimuliku emotsionaalne sketš, millel ajalookirjutusega on vähe ühist. Seda

¹⁰⁸ B. Russow. Chronica Der Prouintz Lyfflandt... Rostock: Augustin Ferber, 1578, fol. 57v–58r: *Anno 1522. by disses Meisters regeringe, hefft dat Licht des hilligen Euangelij in den Lyfflendischen Steden angefangen tho luechten, vnde also ydt de Luede tho dem rechten vorstande Goedtilikes wordes vorluechtet hadde, dat se nu des Pawestes schendtliken miszbrueck vnd vorfoeringe, sehen vnd erkennen konden, hebben se stracks einen Krych mit den hoelten goetzen, in den dren Steden, Riga, Reuel vnd Doerppte, angefangen, vnde de Kercken gestormet, de Goetzen daruth vorbannet, vnde de Monstrantien, Kelcke, vnde allerley kercken geschmide, wech gefoeret, dat men nicht weth, wor ydt gebleuen ys. Solcken Krych hebben etlike vth einem Christliken yuer, den miszbrueck vth der Kercken tho bringende, etlike auerst vnder dem schyne des Euangelij, dat rapiamus tho spelende, angefangen.*

¹⁰⁹ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt. Bart: Andreas Seitner, 1584. – *Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv- Ehst- und Kurland in genauem Wiederabdrucke. Zweiter Band. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen, 1853, lk 34.*

hoolimata sellest, et rüüstamine pidi puudutama ka Russowi teenistuskotta Püha Vaimu kirikut, samuti võis mõni sündmuste vahetu tunnistaja kroonika koostamise ajal veel elus olla. Tallinna reformatsiooni kirjelduse üldsõnalisus kroonikas on seda kummalisem, et mitmel muul juhul on Russow andud põhjaliku ülevaate võrdlemisi väheolulistest linnaelu episoodidest.

Ilmekas ja detailne kirjeldus Riia pildirüüstest pärineb 16. sajandi lõpul valminud Riia nunnakloostri kroonikast. Kroonika algversiooni arvatav autor, 1580. aastatel Riias tegutsenud jesuiit Erdmann Tolgsdorff ei olnud mõistagi ise sündmuste tunnistaja, lisaks on jesuiidid seda teksti hiljem põhjalikult redigeerinud.¹¹⁰ Kroonikas jutustatakse pühakujude (*imagines*) kokkukuhjamisest ühte Peetri kiriku nurka, mida rüüstajad nimetanud „Kõikide pühakute juures“ (*ad omnes sanctos*). Hiljem viidud kujud aga linnast välja, kus need eesotsas Neitsi Maarja kujuga põletati, kusjuures eriti Jumalaema kuju enne seda mitmel viisil teotati. Mõne päeva pärast saanud lähedalasunud õllepruuli majast alguse tulekahju, mis linnas laialdaselt levis.¹¹¹ Need sündmused on paigutatud 1547. aastasse. Tegu on tõesti aastaga, mil Riias oli suurpõleng (21. mai 1547),¹¹² pühakujude rituaalseks põletamiseks 1540. aastatel, s.o ammu pärast evangeelse kirikukorralduse kehtestamist Riias, oleks aga raske alust leida. Martin Pabst on selliste teotamisrituaalide kirjeldust Riia puhul pidanud pigem konventsionaalseks retooriliseks motiiviks kui tegelikult sündinu esituseks.¹¹³ „Kõikide pühakute nurk“ Peetri kirikus võis aga olla esialgne n-ö puuslikekamber, mille taolisi Saksa kirikutes leidis veel 19. sajandil,¹¹⁴ kuigi ükski teine allikas seda Riia puhul ei maini.¹¹⁵ Nunnakloostri kroonik teab rääkida ka katsest hävitada apostel Peetruse kuju, kusjuures üks juuresviibinud nooruk oli õnnetult surma saanud.¹¹⁶ Tulekahju ja noormehe surm mõjuvad õpetliku eksemplina, näitena rüüstamise eest saadetud õnnetusest. Kirjelduste detailsus tundub siiski osutavat mingile tõepõhjale.

¹¹⁰ Vt Tolgsdorffi kroonika kohta: H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet, lk 519–520. Kroonika redigeeritud versioon trükiti Ingolstadtis Jacob Gretseri nime all esmalt saksa (1614) ja seejärel ladina keeles (1615). Vt A. Levāns, G. Strenga. Medieval Manuscripts in the Riga Jesuit College Book Collection: Manuscripts of the Riga St. Mary Magdalene Cistercian Nunnery and their Tradition. – Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection / Rīgas jezuītu kolēģijas grāmatu krājuma (1583–1621) katalogs. Krājuma vēsture un rekonstrukcija. Ed. by G. Strenga, A. Levāns. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021, lk 171–172.

¹¹¹ Vt ladina teksti: H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet, lk 519–520, viide 1; saksakeelset ümberjutustust vt M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 40.

¹¹² L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 296, viide 3; M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 40, viide 86.

¹¹³ M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 226.

¹¹⁴ Samas, lk 147; vt katoliku kirikuvara säilitamise kohta Saksamaa luterlikes osades: Kultbild – Götze – Kunstdenkmal. Entsorgung, Umdeutung und Bewahrung vorreformatorischer Bildkultur im Luthertum. Hrsg. von S. Dornheim. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2021.

¹¹⁵ M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 225.

¹¹⁶ Vt H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet, lk 520.

Ilmselt ekslikud daatumid ja kaasaegsete tunnistuste puudumine mitme nunnakloostri krooniku kirjeldatud episoodi puhul sunnib siiski suurele ettevaatusele.

Teise koloriitse, kuigi mitte ülemäära usaldusväärse katoliikliku autori Dionysius Fabriciuse sõnul, kelle kroonika valmis tõenäoliselt 1610. aastatel,¹¹⁷ vallandas Riia pildirüüste „viienda evangeeliumi teenrite“ kihutustöö pühapiltide ja -kujude vastu: pühapilte austatavat kui jumalusi, eirates Jumala keeldu kummardada puuslikke.¹¹⁸ Kuigi Riia evangeelsed jutlustajad võisid midagi sellist tõepoolest rääkida, ei saanud Fabricius olla nende jutlustega isiklikult kokku puutunud, vaid kasutas pigem oma aja üldist pühapiltidevastast argumentatsiooni.

Järgneb juba jesuiidikroonikast üldjoontes tuntud ja Fabriciusel samamoodi 1547. aastaga dateeritud kirjeldus pühapiltide linnast välja Kubsbergile viimisest ja põletamisest, lisaks toomkiriku Neitsi Maarja kujule veeproovi korraldamisest, kuju põletamisest tuleriidal ja pärast seda õllepruuli majast alguse saanud hiigel-tulekahjust, mis olnud riialastele karistuseks.¹¹⁹ Pole võimatu, et Fabricius, kes viibis Liivimaal võib-olla juba 1590. aastate algul,¹²⁰ tundis mingil kujul nunnakloostri kroonikat, milles Jumalaema kuju või kujude teotamist ja põletamist on kirjeldatud erilise meelehärmiga. Veeproovi korraldamisest Maarja kujule ei räägi aga ükski jesuiidikroonika ladinakeelne versioon, samuti mitte saksakeelne trükivariant,¹²¹ küll aga esineb ühes kroonika saksakeelses käsikirjas Kubsbergi nimetus.¹²² Kujude põletamist mainib 1536. aasta ülekuulamisprotokollis ka Krimulda kogudusevaimulik

¹¹⁷ Vt Dionysius Fabriciuse kroonika võimaliku valmimisaja kohta: E. Tarvel. Eessõna. – Dionysii Fabricii Praepositi pontificii Felinensis Livonicae historiae compendiosa series ... / Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade Tlk J. Unt, komm. E. Tarvel. [Tartu]: Johannes Esto Ühing, [2010], lk 14. Fabriciuse kroonika paigutab reformatsiooni alguse 1538. aasta Tartusse (Dionysii Fabricii Praepositi pontificii Felinensis Livonicae historiae compendiosa series, lk 162).

¹¹⁸ Dionysii Fabricii Praepositi pontificii Felinensis Livonicae historiae compendiosa series, lk 192: *Vulgus ... incitatum a ministris quinti Evangelii, persuadentibus plebi, papistas Sanctorum imagines, quarum magna copia fuit, tam in templis, quam in domibus devotorum, Deorum loco coluisse, meramque esse Idololatram, hunc sacrarum imaginum cultum, cum Deus praecipiat: Non facias tibi sculptile.*

¹¹⁹ Dionysii Fabricii Praepositi pontificii Felinensis Livonicae historiae compendiosa series, lk 192, 194.

¹²⁰ Vt E. Tarvel. Väike öiendus Dionysius Fabriciuse teemal. – Tuna 2010, 4, lk 150.

¹²¹ Vt Maarja kuju kohta jesuiidikroonika eri versioonides: H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet, lk 519–520; Erdmann Tolgsdorf's Geschichte des Marien-Magdalenen-Jungfernklosters in Riga seit der Reformation. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. V. Hrsg. von F. G. von Bunge. Dorpat: Franz Kluge, 1847, lk 78; [J. Gretser]. Historia Monasterij Virginum Ordinis S. Benedicti, Rigae ... – Religiosae Constantiae et Haereticae fraudulentiae ac violentiae duo ad omnem posteritatem commemorabilia exempla ... Ingolstatt: Ex Typographeo Ederiano, 1615, lk 4; [J. Gretser]. Historische Erzählung Von dem Jungkfrawkloster S. Benedictordens zu Rigen ... Ingolstatt: in der Ederischen Truckerey, 1614, lk 9.

¹²² Vt tsitaati Läti ajalooarhiivis säilitatavast käsikirjast: M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 225; M. Pabst. Riga als Beispiel für Städtereformation, lk 40.

Johann Ployss, kes viibis 1524. aasta märtsisündmuste ajal Riias,¹²³ kuid ei tema ega keegi teine peale Fabriciuse ei paista veeproovi mainivat. Tegu võis olla omamoodi loost loosse korduva rändmootiiviga, millel ei tarvitsenud Liivimaaga üldse seost olla. Fabriciuse kroonika puhul on mitmed uurijad eriti selles osas, mis ei puudutanud autori kaasaega, juhtinud tähelepanu arvukatele jämedatele vigadele, samuti krooniku armastusele anekdootlike lugude vastu.¹²⁴ Ometi on just see kaheldava väärtusega teade Neitsi Maarja kujuga sündinust mõne autori käsituses tänini üks Riia reformatsiooni prominentsemaid sündmusi.¹²⁵ Vahemärkusena olgu öeldud, et nii pühakujude rituaalse häbistamise, vetteuputamise või neile veeproovi korraldamise kohta, eriti aga avalikust, näiteks turuplatsil toimunud põletamisest on teateid mitmest Saksa linnast, sh Põhja-Saksamaal.¹²⁶ Tõuget kujude põletamiseks võisid pakkuda pühakirjakohad, mis kutsuvad üles ebajumalakujude ja nende austamise paikade hävitamisele, muu hulgas põletades (5Ms 7:5; 12:3; 4Ms 33:52).¹²⁷ Mõeldav on lähtumine ka mõne radikaalsema reformaatori teostest, kuigi selliste kirjutiste tundmist Liivimaal ei saa tõendada.

Pildirüüste on reformatsiooni keskne sündmus mitte üksnes katoliiklikes kroonikates, vaid ka 16. sajandi teise poole Vene allikates, reformatsiooni vastuvõtmist kui õigest usust taganemist on neis esitatud ühe olulise Vene-Liivimaa sõja põhjusena.¹²⁸ Seda seisukohta jagab ka Tilmann Bredenbach.¹²⁹ Lisaks leiab Vene kroonikakirjutusest versioone imeloost, mille järgi enne Narva langemist venelaste kätte 1558. aasta mais saanud õllepruulikojast alguse suur tulekahju, pärast seda kui seal oli katla all pühapilte põletatud. Pildid jäid imekombel terveks ja venelased austasid neid hiljem pühadusena.¹³⁰

Liivimaa hilise kroonikakirjutuse üheks oluliseks mõjutajaks on peetud ajaloolase ja luterliku teoloogi David Chyträuse „Chronicon Saxoniae“ (esmatrükk

¹²³ Vt L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 296, viide 3; lk 306-307.

¹²⁴ Vt S. Vahtre. Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika. – Ajalooline Ajakiri 2007, 1 (119), lk 6-10.

¹²⁵ Nt D. MacCulloch. The Reformation. A History. Penguin 2003, lk 150-151. Veeproovi on seda otseselt kahtluse alla seadmata maininud juba Leonid Arbusow (L. Arbusow. Die Einführung der Reformation, lk 350).

¹²⁶ Vt näiteid N. Schnitzler. Ikonoklasmus – Bildersturm, lk 218; M. Pabst. Die Typologisierung von Städtereformation, lk 144, 146-147.

¹²⁷ Vt M. Aston. Iconoclasm in England, lk 177-180.

¹²⁸ Vt A. Selart. Die Reformation in Livland und konfessionelle Aspekte des livländischen Krieges. – Leonid Arbusow (1882-1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland. Hrsg. von I. Misāns, K. Neitmann. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 24. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2014, lk 345-353.

¹²⁹ Vt T. Kala. Die frühe Reformationszeiten in Dorpat, lk 57-58.

¹³⁰ A. Selart. Das Wunder von Narva am 11. Mai 1558. Zur Geschichte der russischen Polemik gegen die Reformation im 16. Jahrhundert. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2009, 4, lk 40-57.

1585),¹³¹ millele suuremate või väiksemate modifikatsioonidega näivad reformatsiooni kirjeldamisel omakorda olevat toetunud Thomas Hiärne (1676) ja Christian Kelch (1695).¹³² Nende puhul ei saa siiski välistada ka mõnda muud, Chyträusega ühist või temast sõltumatut allikat.¹³³ Chyträus seostab Riia pildirüüstat Silvester Tegetmeieri jutlustega paavstliku ebausuga ja puuslike vastu, misjärel rahvas heitnud pühakodadest välja kõik kujud ja eemaldanud hauakivid.¹³⁴ Pole selge, millel tema andmed Riia pildirüüste kohta põhinevad. Chyträuse laialdase korrespondentsi hulgas olid ka mõned üksikud Riia adressaatidele saadetud või Riist saadud kirjad,¹³⁵ et tegu oli aga krooniku kaasaegsetega, ei saanud ei see ega ka tema muu kirjavahetus ühegi teema puhul sisaldada mitmekümne aasta taguste sündmuste otseseid tunnustusi.

Bartholomäus Grefenthal seostab reformatsiooni puhkemist ja pildirüüstat peapiiskop Johannes Blankenfeldi väidetava kokkumänguga ordumeistri vastu. Krooniku esituses seisnesid reformatsioonisündmused pühakujude hävitamises ja altarite lõhkumises ning linnade ja rüütelkondade lahtiütlemises peapiiskopist.¹³⁶ Nagu Chyträuse, nii oli ka Grefethali väitel pildivaenulikult meelestatud eriti Silvester Tegetmeier.¹³⁷ Grefenthal kirjutas oma kroonika 1620. aasta paiku Saksimaal ja toetus osalt tõenäoliselt oma isa, Riia peapiiskoppi Brandenburgi Wilhelmit teeninud Marcus Grefenthali teadmistele ja Liivimaalt kaasa toodud dokumentaalsele pärandile;¹³⁸ ilmselt tundis

¹³¹ Vt Chyträuse ja tema kroonika kohta: P. Paulsen. David Chyträus als Historiker. Ein Beitrag zur Kenntnis der deutschen Historiographie im Reformationsjahrhundert. Rostock: Carl Hinstorff, 1897; D. Klatt. David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtsschreiber. Rostock: Adlers Erben, 1908, lk 60–64; ajavahemikus 1585–1611 ilmunud kroonika trükiväljaannete loetelu vt lk 181–184.

¹³² Vt L. Arbusow. Die Aktion der Rigaschen Franziskaner, lk 21.

¹³³ Näiteks Tartu sündmuste puhul on Hiärne võib-olla toetunud Bredenbachi kroonikale. Vt tema pildirüüstekirjeldust: Thomae Hiärn's Ehist-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Hrsg. von C. E. Napiersky. Monumenta Livoniae antiquae. Erster Band. Riga, Dorpat, Leipzig: Eduard Frantzen, 1835, lk 193.

¹³⁴ Daudis Chytraei Saxonia, ab Anno Christi 1500 vsque ad M. D. XCIX. Lipsiae: Henningus Grosius, 1599, pag. 256: *exeunte anno 1522. in aede D. Iacobi docere coepit, & maiori impetu, pontificiorum superstitiones & Idola palàm coarguit ac detexit: adeò, vt vulgo abominationi esse coeperint, & paulò post, statuas omnes ex templis eijcerent, & lapides sepulchris impositos remouerent.*

¹³⁵ Vt loendit David Chyträuse kirjavahetusest: D. Klatt. David Chytraeus als Geschichtslehrer, lk 151–162.

¹³⁶ Bartholomäus Grefenthal's Livländische Chronik, lk 52: *do trat die Stadt von Riga vndt Derbt von ihm [Blankenfeld] abe, do wurden die bilde verstöret, die Althar gebrochen, in allen dreyen Steten Riga, Reuel vndt Derbt.*

¹³⁷ Bartholomäus Grefenthal's Livländische Chronik, lk 49: *Es ist aber baldt noch ein Collega, die reine Lehre Göttliches worts in diesen Landenn besser auszubreiten, ihm [Andreas Knopken] zugeschickt wordenn, mit nhamen Syluester Tegat Meyer, der is etwas herter gefahren, vndt der Papisten Abgötterey gestraft, die bilder gesturmet, doruber der gemeine man stuzigk gemacht, das auch Lutherus an die Stadt Riga von der waren Religion vndt Christlicher Gottesfurcht geschrieben.*

¹³⁸ A. Thumser. Die „Liefländische Chronica“ des Bartholomäus Grefenthal. Ein Sachse schreibt die Geschichte des Erzbistums Riga. – Geschichtsschreibung im frühneuzeitlichen Baltikum. Hrsg. von S. Donecker †. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 26. Berlin: Lit, 2023, lk 43–44, 46.

Grefenthal ka Chyträuse kroonikat.¹³⁹ Millised neist alusmaterjalidest olid talle määravaks pildirüütestest kirjutades, on ebaselge. Küll aga on Tegetmeieri kui Riia pildirüüste võimaliku sütitaja maine muude andmete puudumisel püsunud tänini.¹⁴⁰

Kroonikute jutustused reformatsioonist ja iseäranis pildirüütestest puudutavad üksnes Liivimaa kolme suuremat linna, samas kui teiste piirkondade osas jäädakse üldsõnaliseks. Sündmusi Uus-Pärnus või Viljandis ei mainita, kuigi need on teada teistest allikatest ja vähemalt kohalikele kroonikutele oleks need võinud olla tuntud. Paistab, et väikelinnade sündmused ei mahtunud omamoodi kanoonilistesse raamidesse, mis kroonikakirjutuses Liivimaa reformatsiooni kohta üldiselt ja pildirüüste kohta täpsemalt olid 16. sajandi teisel poolel välja kujunenud.

Lõpetuseks

Liivimaa pildirüüsteaktides ei olnud allikateadete järgi otsustades midagi originaalset ei algatajate, sündmuste käigu ega tulemuste osas. Reformatsiooni radikaalse faasi üldajalugu ei täienda need suurt muuga peale statistika. Samas on pildirüüste nii kaasaegsete tunnistajate kui ka hilisemate autorite jaoks olnud väga emotsionaalne teema. Juba pealtnägijad lisasid oma kirjeldustesse värvi, mis juhtunu kainet rekonstrueerimist ei hõlbusta. Enamjaolt ei anna sellised kirjeldused asjade käigust terviklikku pilti isegi ühe ja sama linna piires. Iga konkreetse rüüstamisakti valla päästnud motiiv jääb enamasti oletuslikuks. Peaaegu midagi ei ole teada ka rüüstamise tagajärgede likvideerimise või osaliste vastutuselevõtmise kohta.

Kõigis Liivimaa suuremaid linnu puudutavates pildirüüste kirjeldustes kujutatakse rüüstajate liikumist ühest pühakojast teise, mitte rüüstamist mitmes paigas korraga. Niisiis ei tarvitsenud rüüstajaid olla kuigi arvukalt; pigem oli tegu väiksema, kihutustöö suhtes vastuvõtliku tuumikuga. Igal juhul ei saa juttu olla spontaanselt laialdasest rahvaväljaastumisest, vaid pigem tõepoolest „tumedatest jõududest“, nagu Matthias Johann Eisen neid on nimetanud.

Mitme kirjelduse kohaselt langesid rüüstamise ohvriks ühes või teises pühakojas kõik pildid või kujud. Sellist väidet kohtab muu hulgas kiriku- või altarieestseisjate ülestähendustes, kellel pidi vara rüüstamisjärgsest seisukorrast olema täpne ülevaade. Samas nõudnuks eranditult kõige loetletu lõhkumine nii süstemaatilist tööd, et selle ettevõtmine ei ole usutav; lisaks leidub mitmel juhul kindlaid tõendeid selle kohta, et rüüstajate ohvriks ei langenud kaugeltki mitte kogu vara. Seega ei saa kaasaegsete kirjeldusi alati võtta sõna-sõnalt, vaid pigem oli tegu pildirüüste omamoodi standardkirjeldusega, millest lähtusid ka need, kes võisid olla seda ise pealt näinud.

¹³⁹ Vt G. Bergholz. Ueber die livländische Entdeckungssage. – Sitzungs-Berichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1874. Riga, 1875, lk 13–14; A. Thumser. Die „Liefländische Chronica“ des Bartholomäus Grefenthal, lk 48–49, 52–53, 56, 68.

¹⁴⁰ Vt nt G. Strenga. Faith, Politics, Languages and Books. The Reformation in Riga (1521–1525). – Lutens. Pagriezins. Izstādes katalogs. Latvijas Nacionālā bibliotēka, Rīga 01.11.2017–04.02.2018 / Luther. The Turn. Catalogue of the exhibition. National Library of Latvia, Rīga 01.11.2017–04.02.2018. Ed. by A. Levāns, G. Strenga. Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, [2017], lk 143.

Hilisemad kroonikad annavad juhtunust ladusama ülevaate, nende allikad ei ole aga teada ja nende usaldusväärsust pole võimalik kontrollida. Katoliiklike autorite, nagu Tilmann Bredenbachi, Riia nunnakloostri krooniku või Dionysius Fabriciuse eesmärk ei olnud pildirüüste sündmuste objektiivne kirjeldamine, vaid eeskätt luterluse hukutava mõju demonstreerimine. Muu hulgas räägivad ainult need autorid kujude teotamisrituaalidest. Samas kinnitavad mitte ainult reformatsiooni puudutavad, vaid ka teised osad katoliiklike kroonikute töödest, et neil kas ei olnud alati selget pilti Vene-Liivimaa sõja eelsest 16. sajandi ajaloost või ei pidanud nad faktitäpsust oluliseks, eelistades pigem rõhutada oma jutustuse ideoloogilist sõnumit, kuigi detailides on nende tekstides ilmselt ka kuigipalju tõtt. Ka luterlike kroonikute kirjelduste ja hinnangute eesmärk ei ole olnud mitte niivõrd sündmuste tõepärane esitamine, kuivõrd pigem ideoloogiline seisukohavõtt. Pildirüüste oli laialdaselt arutatud ja kirjeldatud sündmus Saksamaal ja Šveitsis ning võib-olla mõjutas see ka Liivimaast kirjutatud võõramaiseid kroonikuid põimima oma jutustusse hoopis mujalt pärit detaile.

Sellisel fragmentaarsel ja omajagu küsitaval algainesel põhineb paratamatult ka hilisem historiograafia. Iseloomulik on, et katoliiklike kroonikute emotsionaalsed kirjeldused on hiljem raskuspunkti muutustega jõudnud luterlike ajaloolaste teoste lehekülgedele. Võimalik, et just see, katoliiklike juurtega käsitluslaad on teinud pildirüütest ajalookirjanduses kohati märksa olulisema episoodi, kui see omal ajal oli või kui seda mõõdukates luterlikes ringkondades oleks tingimata soovitud näha. Allikate korduva valikulise tsiteerimise ja ümberjutustamise käigus on algne, juba iseenesest ebaselge pilt veelgi moondunud, seda nii faktoloogia kui ka hinnangute osas. Ühe linna sündmuste kirjeldusest pärit elemente on kohati hakatud liitma teise linna sündmustega, algallikate formaalsest keelekasutusest on tuletatud väiteid, mida allika koostaja ei ole tegelikult esitanud. Nii näiteks on eestlastest, keda otse sõnu mainitakse ainult Uus-Pärnu sündmuste puhul, saanud ka Tallinna ja Tartu pildirüüste tähtsad osalised, käputäie Riia nooremate mustpeavendade huligaanitsemine on teinud mustpeadest aga kõigi suuremate linnade rüüstamise olulised jõud.

20. sajandi autoreid võis pildirüüste tähtsust panna esile tõstma asjaolu, et Liivimaa kesk- ja varauusajast puuduvad klassikalised ulatuslike sotsiaalsete rahutuste näited, nagu neid tuntakse kasvõi Saksamaa talurahvasõjana. Samas oluksid sellised (võõra) ülemkihi vastu suunatud rahutused rahvuslik-protestantliku ja hiljem nõukoguliku ajalookäsituse seisukohalt tänuväärne aines. Nii saigi segaste, lühikeste ja ilmselt mitte kuigi laia kandepinnaga ning omal ajal sügavalt taunitud vägivallapursete ahelast, mille õpetusliku tausta kohta võib Liivimaa puhul teha üksnes oletusi, pikapeale oluline kiriku- ja sotsiajalaloo sündmus.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt PRG1276 „Digitaalne Liivimaa: keskaja Liivimaa digiajalooline analüüs (u 1200–1550)“.